

पूणाङ्क ११, वर्ष २ अंक ५

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको बुलेटिन

२०६८, फाल्गुण/चैत्र

प्रकाशक

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

रामशाहपथ, काठमाडौं

संरक्षक

महान्यायाधिवक्ता
श्री द्रोणराज रेग्मी

सल्लाहकारहरु

नायब महान्यायाधिवक्ता श्री पुष्पराज कोइराला
नायब महान्यायाधिवक्ता श्री प्रेमराज कार्की
नायब महान्यायाधिवक्ता श्री राजनारायण पाठक

सम्पादन समिति

नायब महान्यायाधिवक्ता श्री सूर्यप्रसाद कोइराला - संयोजक
उपन्यायाधिवक्ता श्री मदनबहादुर धामी - सदस्य
शाखा अधिकृत श्री सोमकान्त भण्डारी - सदस्य सचिव

प्रकाशन संख्या : ५०० प्रति
मुद्रण: गणपति अफसेट प्रेस
फोन: ४२४८२६९

विषय - सूची

क्र.स.	शीर्षक	पेज नं.
१.	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट सम्पादित कार्यको विवरण	४
२.	पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट सम्पादित कार्यको विवरण	५
३.	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट सम्पादित कार्यको विवरण	६
४.	गतिविधिहरू	९
	(क) वैदेशिक अध्ययन, तालिम, भ्रमणमा सहभागिता	९
	(ख) महान्यायाधिवक्ताको विदाई कार्यक्रम	९
	(ग) नव नियुक्त महान्यायाधिवक्ताकालाई स्वागत कार्यक्रम	१०
	(घ) महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भूमिका सम्बन्धमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरूसँग छलफल कार्यक्रम	१०
५.	सर्वोच्च अदालतबाट भएका आदेशको कार्यान्वयनमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भूमिका सम्बन्धी छलफल कार्यक्रम	१२
६.	नेपालमा कानूनको शासनको सुदृढीकरण: चुनौति र अवसरहरू विषयक छलफल कार्यक्रम	१६
७.	सरकारी वकील दिग्दर्शन, २०६३ को परिमार्जन सन्दर्भमा आयोजित अन्तरक्रियात्मक कार्यक्रम	२२
८.	लिखित जवाफ	३१
९.	बहस नोट	३५
१०.	पुनरावेदन पत्र	५२
११.	मुद्दा दोहोर्न्याई हेरी पाउँको निवेदन	५८
	अनुसूचीहरू	
१.	कानूनको शासन : चुनौति र अवसर	६२
	महेश शर्मा पौडेल	
२.	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संक्षिप्त परिचय र भूमिका	७७
	महेश शर्मा पौडेल	
३.	Report on Participating of the 153rd International Senior Seminar in Japan	८२

१. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट सम्पादित कार्यको विवरण, २०६९ फाल्गुण / चैत्र

सि.नं.	पद	सरकारी वकीलको नाम	बहस पैरवी संख्या	
			फाल्गुण	चैत्र
१.	महान्यायाधिवक्ता	श्री द्रोणराज रेग्मी	०	१८
२.	महान्यायाधिवक्ता	श्री मुक्तिनारायण प्रधान	२९	०
३.	नायब महान्यायाधिवक्ता	श्री पुष्पराज कोइराला	६३	९१
४.	नायब महान्यायाधिवक्ता	श्री सूर्यप्रसाद कोइराला	२०३	१९०
५.	नायब महान्यायाधिवक्ता	श्री प्रेमराज कार्की	१०६	९३
६.	नायब महान्यायाधिवक्ता	श्री राजनारायण पाठक	१९०	१३७
७.	सहन्यायाधिवक्ता	श्री युवराज सुवेदी	५१	८२
८.	सहन्यायाधिवक्ता	श्री सरोजप्रसाद गौतम	१२०	७६
९.	सहन्यायाधिवक्ता	श्री ठोकप्रसाद शिवाकोटी	५५	६५
१०.	सहन्यायाधिवक्ता	श्री दुर्गाबन्धु पोखरेल	४४	५७
११.	सहन्यायाधिवक्ता	श्री महेशकुमार थापा	६७	४६
१२.	सहन्यायाधिवक्ता	श्री विनोदकुमार पोखरेल	१०८	१७५
१३.	सहन्यायाधिवक्ता	श्री किरण पौडेल	८३	९५
१४.	सहन्यायाधिवक्ता	श्री महेश शर्मा पौडेल	१२५	१३२
१५.	सहन्यायाधिवक्ता	श्री सूर्यप्रसाद पोखरेल	९९	८१
१६.	सहन्यायाधिवक्ता	श्री कृष्णजीवी घिमिरे	९७	६३
१७.	सहन्यायाधिवक्ता	श्री धर्मराज पौडेल	८६	७५
१८.	सहन्यायाधिवक्ता	श्री रेवतीराज त्रिपाठी	३९	५८
१९.	उपन्यायाधिवक्ता	श्री सूर्यनाथप्रकाश अधिकारी	५१	६०
२०.	उपन्यायाधिवक्ता	श्री तेजनारायण पौडेल	३७	१
२१.	उपन्यायाधिवक्ता	श्री भरतलाल शर्मा	५७	३८
२२.	उपन्यायाधिवक्ता	श्री राजेन्द्रकुमार श्रेष्ठ	५१	६६
२३.	उपन्यायाधिवक्ता	श्री हरिप्रसाद रेग्मी	६४	६६
२४.	उपन्यायाधिवक्ता	श्री गंगाप्रसाद पौडेल	४५	३७
२५.	उपन्यायाधिवक्ता	श्री मदनबहादुर धामी	६९	०
२६.	उपन्यायाधिवक्ता	श्री शंकरबहादुर राई	८६	८७
२७.	उपन्यायाधिवक्ता	श्री उद्धवप्रसाद पुडासैनी	५३	६८

नोट : एउटा मुद्दामा एक भन्दा बढी सरकारी वकील खटिएकोमा खटिएका सरकारी वकीलले बहस पैरवी गरेको मानी बहस पैरवी संख्या उल्लेख गरिएको ।

२. पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट सम्पादित कार्यको विवरण, २०६९ फाल्गुण												
सिं नं.	कार्यालयको नाम	मुद्दा, निवेदनको लगत, फछ्यौट र बाँकीको विवरण							पेशी सम्बन्धी विवरण			
		लगत	फछ्यौट					जम्मा	बाँकी	पेशीमा चढेको मुद्दा संख्या	बहस पैरवी गरेको संख्या	सरकारी वकीलबाट स्थागत संख्या
			कसूर वा दावी कायम	कसूरमा सफाई वा दावी खारेज	मुलतवी /तामेली	मुद्दा फिर्ता	मिलाप त्र					
१	पु.स.व.का. इलाम	३६०	७०	६६	०	०	०	१३६	२२२	६९४	६४६	४६
२	पु.स.व.का. विराटनगर	१११२	२४०	९७	१२	०	०	३४९	७६३			
३	पु.स.व.का. धनकुटा	१११	१७	९	०	०	०	२६	६५	२९०	२४४	४६
४	पु.स.व.का. राजविराज					०	०	०	०			
५	पु.स.व.का. जनकपुर				०	०	०	०	०			
६	पु.स.व.का. हेटौँडा				०	०	०	०	०			
७	पु.स.व.का. पाटन				०	०	०	०	०			
८	पु.स.व.का. पोखरा				०	०	०	०	०			
९	पु.स.व.का. बागलुङ				०	०	०	०	०			
१०	पु.स.व.का. बुटवल	५०२	६२	१३७	२	०	०	२०१	३०१			
११	पु.स.व.का. तुल्सिपुर				०	०	०	०	०			
१२	पु.स.व.का. सुर्खेत				०	०	०	०	०			
१३	पु.स.व.का. नेपालगंज				०	०	०	०	०			
१४	पु.स.व.का. जुम्ला				०	०	०	०	०			
१५	पु.स.व.का. दिपायल	१४३	४	२२	०	०	०	२६	११७			
१६	पु.स.व.का. महेन्द्रनगर				०	०	०	०	०			
	जम्मा	२२२६	३९३	३३३	१४	०	०	७४०	१४६६			

नोट : सम्बन्धित कार्यालयहरूबाट तथ्यांक प्राप्त नभएको हुँदा खाली राखिएको छ ।

३. जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट सम्पादित कार्यको विवरण, २०६९ फाल्गुण

सि.नं	कार्यालयको नाम	मुद्दाको लगत, फछ्यौट र बाँकीको विवरण							पेशी सम्बन्धी विवरण			
		लगत	फछ्यौट					जम्मा	बाँकी	पेशीमा चढेको मुद्दा संख्या	बहस पैरवी गरेको संख्या	सरकारी वकील बाट स्थगित मुद्दा
			कसूर वा दावी	कसूरमा सफाई वा दावी खारेज	मुलतवी तामेली	मुद्दा फिर्ता	मिलापत्र					
१	ताप्लेजुङ	१०१	४०	७	०	०	०	४७	५४	१०९	६९	१४
२	पाँचथर	१११	२४	६	०	०	०	३०	६१	२३०	१२३	३४
३	इलाम	१६०	७४	९	०	०	०	६३	९७	३०५	२७०	३५
४	भ्जापा	६२३	२६	०	०	०	०	२६	७९५	४६७	४५९	२६
५	तेह्रथुम	३५	६	४	१	०	०	१३	२२	४०	३३	७
६	संखुवासभा	६९	२७	४	०	०	०	३१	५६	१९६	१६९	२७
७	भोजपुर	६१	२३	०	०	०	०	२३	५६	१९१	१९१	०
८	धनकुटा	५२	१९	२	०	०	०	२१	३१	१२६	११३	१५
९	मोरङ				०	०	०	०	०			
१०	सुनसरी							०	०			
११	सोलुखुम्बु				०	०	०	०	०			
१२	ओखलढुङ्गा	६०	३	३	०	०	०	६	५४			
१३	खोटाङ				०	०	०	०	०			
१४	उदयपुर				०	०	०	०	०			
१५	सप्तरी				०	०	०	०	०			
१६	सिराहा				०	०	०	०	०			
१७	रामेछाप				०	०	०	०	०			
१८	सिन्धुली	१२६	२६	२	०	०	०	२६	१००			
१९	धनुषा	६६७	७५	२	०	०	०	७७	६१०			
२०	महोत्तरी				०	०	०	०	०			
२१	सर्लाही	६६६	४२	२६	०	०	०	६६	६२०			
२२	रौतहट	६१७	४५	१४	०	०	०	५९	५५६			
२३	वारा				०	०	०	०	०			
२४	पर्सा				०	०	०	०	०			
२५	मकवानपुर		०	०	०	०	०	०	०			
२६	चितवन	७७०	५३	१३	०	०	०	६६	७०४			
२७	दोलखा	१२१	३	४	४	०	०	११	११०			
२८	सिन्धुपाल्चोक		०	०	०	०	०	०	०			

२९	काभ्रेपलान्चोक	२७०			०	०	०	०	२७०			
३०	भक्तपुर				०	०	०	०				
३१	ललितपुर							०	०			
३२	काठमाडौं				०	०	०	०	०			
३३	नुवाकोट				०	०	०	०	०			
३४	रसुवा				०	०	०	०	०			
३५	धादिङ	३६२	७				०	७	३५५			
३६	गोर्खा				०	०	०	०	०			
३७	तनहुँ						०	०	०			
३८	लमजुङ	११७	१४	६	१४	०	०	३४	८३	२७१	२५३	१८
३९	मनाङ	१	०	०	०	०	०	०	१	०	०	०
४०	कास्की	१४४६	२३६	२०	०	०	०	२५६	११९०	५५९	११२०	५७
४१	स्याङ्जा	१२७	४५	२	०	०	०	४७	८०	२९८	२९४	४
४२	मुस्ताङ	६	४	०	०	०	०	४	२	६	६	०
४३	म्याग्दी	५०	०	०	०	०	०	०	५०	८१	७८	३
४४	वाग्लुङ	३५४	११७	३४	०	०	०	१५१	२०३	२२२	२८८	१०
४५	पर्वत	५२	११	२	२४	०	०	३७	१५	६९	५१	०
४६	पाल्पा						०	०	०			
४७	गुल्मी						०	०	०			
४८	अर्घाखाँची						०	०	०			
४९	नवलपरासी	३०९	५२	४			०	०	५६	२५३		
५०	रुपन्देही						०	०	०			
५१	कपिलवस्तु						०	०	०			
५२	दाङ	५१३	१५३	८	१	०	०	१६२	३५१			
५३	सल्यान				०	०	०	०	०			
५४	प्युठान				०	०	०	०	०			
५५	रुकुम	६६	६	०	०	०	०	६	६०			
५६	रोल्पा				०	०	०	०	०			
५७	सुर्खेत	३८१	११७	२१	०	०	०	१३८	२४३			
५८	दैलेख	५५	१३	६	०	०	०	१९	३६			
५९	जाजरकोट	३८	८	०	०	०	०	८	३०			
६०	बाँके				०	०	०	०	०			

६१	बर्दिया				०	०					
६२	डोल्पा	२४	१	०	०	०					
६३	जुम्ला	३१		१	०	०					
६४	मुगु				०	०	०	०	०		
६५	हुम्ला				०	०	०	०	०		
६६	कालिकोट				०	०	०	०	०		
६७	बझाङ	१०७	५	७	०	०	१	१३	९४		
६८	बाजुरा	३०	५	६	०	०	०	११	१९		
६९	अछाम				०	०	०	०	०		
७०	डोटी				०	०	०	०	०		
७१	कैलाली	४५४	२५	४	०	०	०	२९	४२५		
७२	कञ्चनपुर	२९६	५	२	०	०	०	७	२६९		
७३	डडेल्धुरा				०	०	०	०	०		
७४	वैतडी				०	०	०	०	०		
७५	दार्चुला	३३	८	२	०	०	०	१०	२३		

नोट : सम्बन्धित कार्यालयहरूबाट तथ्यांक प्राप्त नभएको हुँदा खाली राखिएको छ ।

४. गतिविधिहरू

(क) वैदेशिक अध्ययन, तालिम, भ्रमणमा सहभागिता

सन् १० - १२ मार्च २०१३ मा थाइलैण्डको बैकङ्कमा आयोजना भएको Symposium on Combating Wildlife Crime (Securing Enforcement, Ensuring Justice, and Upholding the Rule of Law) सम्मेलनमा महान्यायाधिवक्ता श्री मुक्तिनारायण प्रधान र शाखा अधिकृत श्री सन्तोषकुमार गिरी सहभागी हुनु भयो ।

Japan International Cooperation Agency (JICA) को सहयोगमा जनवरी ६ देखि फ्रेबुअरी ८ सम्म जापानमा संचालन भएको Crime Prevention and Criminal Justice (Senior Seminar) कार्यक्रममा सहन्यायाधिवक्ता श्री पदमराज पाण्डे र उपन्यायाधिवक्ता श्री उद्धवप्रसाद पुडासैनी सहभागी हुनु भयो । कार्यक्रम सम्बन्धी प्रतिवेदन अनुसूची ३ मा समावेश गरिएको छ ।

(ख) महान्यायाधिवक्ताको विदाई कार्यक्रम

मिति २०६९।१२।०२ मा महान्यायाधिवक्ता श्री मुक्तिनारायण प्रधानले आफ्नो पदबाट राजिनामा दिनु भएको हुँदा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा उहाँको विदाई कार्यक्रममा आयोजना गरिएको थियो । कार्यक्रममा काठमाडौं उपत्यकामा कार्यरत सरकारी वकीलहरू र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका सरकारी वकील तथा अन्य कर्मचारीको उपस्थिति रहेको थियो । कार्यक्रममा महान्यायाधिवक्ता श्री मुक्तिनारायण प्रधानलाई कार्यालयको तर्फबाट मायाको चिनो प्रदान गरिएको थियो ।

कार्यक्रममा नायब महान्यायाधिवक्ता श्री पुष्पराज कोइरालाले स्वागत र विदाई कार्यक्रममा नियमित प्रक्रिया हो । संवैधानिक व्यवस्था अनुसार सरकारसँगै महान्यायाधिवक्ताको आगमन र निगमन हुने व्यवस्था रहेको छ । हामी सम्पूर्ण सरकारी वकील तथा कर्मचारीहरूको तर्फबाट महान्यायाधिवक्ताज्यूप्रति सद्भाव रहिरहनेछ । संस्था बाहिर रहेपनि संस्थाले वहाँलाई संभिरहनेछ । कार्य दौरानमा भएका कमिकमजोरी भए विर्षनका लागि अनुरोध गर्नु भयो ।

महान्यायाधिवक्ता श्री मुक्तिनारायण प्रधानले हामी कार्य गर्दा पारिवारिक रूपमा रहेर कार्य गर्नु । कार्य वातावरण राम्रो रह्यो । तपाईंहरू सबैको सहयोगले काम गर्न सहज भयो । सरकारी वकीललाई विशेषज्ञ सेवाको रूपमा लैजानु पर्दछ । यसका लागि मेरो सहयोग निरन्तर रहनेछ । औपचारिक रूपमा संस्था भन्दा बाहिर रहे पनि अनौपचारिक रूपमा संस्था भन्दा बाहिर रहने हुँदैन । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संस्थागत विकास र सहयोगका लागि मेरो सहकार्यता रहिरहनेछ । हामीमा ठीक र बेठीक बीच विरोध र संघर्ष चलिरहन्छ । तर त्यसको परिणामले सबै कुरालाई जित्दछ । हामी सत्य र न्यायको पक्षमा रही काम गर्नु पर्दछ, भन्नु भयो । कार्यक्रम सहन्यायाधिवक्ता श्री युवराज सुवेदीले संचालन गर्नु भएको थियो ।

(ग) नव नियुक्त महान्यायाधिवक्ताकालाई स्वागत कार्यक्रम

मिति २०६९।१२।१२ गते सोमबार नव नियुक्त महान्यायाधिवक्ता श्री द्रोणराज रेग्मीज्यूलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा सरकारी वकील तथा अन्य कर्मचारीहरूद्वारा स्वागत कार्यक्रम सम्पन्न भयो । कार्यक्रममा स्वागत मन्तव्य व्यक्त गर्नु हुँदै नायब महान्यायाधिवक्ता श्री पुष्पराज कोइरालाले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहत कार्यालयमा कार्यरत रही लामो संस्थागत अनुभव संगाल्नु भएका व्यक्तित्वलाई महान्यायाधिवक्ताको रूपमा स्वागत गर्न पाउँदा हामी सबै अत्यन्तै खुसी छौं भन्दै नायब महान्यायाधिवक्ता श्री पुष्पराज कोइरालाले नव नियुक्त महान्यायाधिवक्ताज्यूलाई सरकारी वकील तथा अन्य कर्मचारी सबैको तर्फबाट हार्दिक बधाई ज्ञापन तथा स्वागत गर्नु भयो । नव नियुक्त महान्यायाधिवक्ता यसै कार्यालयबाट निवृत्त हुनु भएको र संस्थागत उद्देश्य, संरचना, कार्यक्षेत्र, जिम्मेवारी सबै जानकारी भएको हुँदा उहाँको कार्यकालमा प्रभावकारी रूपमा कार्य संचालनका लागि नव नियुक्त महान्यायाधिवक्ताज्यूलाई हामी सबैको तर्फबाट हरदम सहयोग पुऱ्याउने छौं भन्नु भयो ।

कार्यक्रममा निर्देशन मन्तव्य प्रदान गर्नु हुँदै नव नियुक्त महान्यायाधिवक्ता श्री द्रोणराज रेग्मीज्यूले दुई दशक भन्दा लामो समय यही संस्थामा विताएको हुँदा धेरै सरकारी वकील तथा कर्मचारी सँगसँगै कार्य गरेको अनुभव समेत रहेको मन्तव्य व्यक्त गर्नु हुँदै हामी सबै एक आपसमा परिचित नै छौं । सहकार्यको रूपमा कार्य गरौं । संस्था हामी सबैको साभा फूलवारी हो । सँगै रहेर वासना दिनु पर्दछ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका कार्यालयबाट सम्पादन हुने कार्यहरू चुस्त, दुरुस्त र प्रभावकारी रूपमा सम्पन्न गर्न सक्रिय रूपमा लागौं । उत्साह, जागरण सहित भावी दिनमा कार्य गरौं । कार्य सम्पादनका क्रममा कानूनको शासन, मानव अधिकार र न्यायका पक्षलाई सदैव आर्दशको रूपमा ग्रहण गर्नु पर्ने धारणा राख्दै संक्षिप्त मन्तव्य व्यक्त गर्नु भयो ।

धन्यवाद तथा समापन मन्तव्य व्यक्त गर्नु हुँदै नायब महान्यायाधिवक्ता श्री राजनारायण पाठकले महान्यायाधिवक्ताको पदमा नियुक्ति हुनु भएकोमा खुसी लागेको छ । कार्यकालको पूर्ण सफलताको आशा लिएको छु । निवृत्त नायब महान्यायाधिवक्ता पुनः महान्यायाधिवक्ता हुनु भएकोमा बधाई छ । संस्थाको बारेमा धेरै कुरा बुझ्नु भएको छ भन्नु जिम्मेवारी पनि धेरै हुनु हो भन्नु हुँदै समापन मन्तव्य व्यक्त गर्नु भयो । कार्यक्रम सहन्यायाधिवक्ता श्री युवराज सुवेदीले संचालन गर्नु भएको थियो ।

(घ) महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भूमिका सम्बन्धमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरूसँग छलफल कार्यक्रम

मिति २०६९।१२।२७ गते मंगलबार महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानमा प्रशिक्षणमा सहभागी हुनु भएका २५ जना प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरूसँग “महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संक्षिप्त परिचय र भूमिका” विषयमा छलफल कार्यक्रम सम्पन्न भयो । कार्यक्रममा महान्यायाधिवक्ता श्री द्रोणराज रेग्मीज्यूले अर्ध न्यायिक निकायबाट सम्पादन हुने न्यायिक कार्यहरूमा

निर्णय गर्दा निर्णयकर्ता न्यायाधीशको भूमिकामा रहेका हुन्छन् । अर्ध न्यायिक निकायले न्यायिक निर्णय गर्दा न्यायका मान्य सिद्धान्त अनुसार गर्नु पर्दछ । सबै मुद्दा एकै प्रकृतिको नहुने हुँदा मुद्दाको गाम्भीर्यता अनुसार निर्णय गर्नु पर्दछ । सबै सार्वजनिक अपराधमा समान धरौटी मार्गने गरिएको प्रचलन सुनिने गरेको छ । यसलाई विचार गर्नु पर्दछ भन्नु भयो । कार्यक्रममा सहन्यायाधिवक्ता श्री महेश शर्मा पौडेलले कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नु भएको थियो भने कार्यक्रममा नायब महान्यायाधिवक्ताहरू तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका सरकारी वकील तथा अन्य कर्मचारीहरू समेतको उपस्थिति रहेको थियो । कार्यक्रममा सहभागी प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरूले छलफलको विषयसँग सम्बन्धित रही आफ्ना जिज्ञासा राख्नु भएको थियो भने ती सबालहरूलाई कार्यपत्र प्रस्तुतकर्ता श्री महेश शर्मा पौडेलले संबोधन गर्नु भएको थियो । कार्यक्रममा पेश भएको कार्यपत्र अनुसूची २ मा समावेश गरिएको छ ।

५. सर्वोच्च अदालतबाट भएका आदेशको कार्यान्वयनमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भूमिका सम्बन्धी छलफल कार्यक्रम

मिति २०६९।११।३० गते बुधवार महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा सरकारी वकील समाज र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्रद्वारा संयुक्त रूपमा “सर्वोच्च अदालतबाट भएका आदेशको कार्यान्वयनमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भूमिका” सम्बन्धी छलफल कार्यक्रम सम्पन्न भयो । उक्त कार्यक्रममा प्रस्तुत भएको कार्यविधिको मस्यौदा तथा प्रस्तुति सहन्यायाधिवक्ता श्री महेश शर्मा पौडेलले गर्नु भएको थियो । कार्यक्रममा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका र उपत्यकाका विभिन्न निकाय र सरकारी वकील कार्यालयमा कार्यरत सरकारी वकीलहरूको सहभागिता रहेको थियो । कार्यक्रममा सहन्यायाधिवक्ताले आदेश कार्यान्वयन सम्बन्धी कार्यविधि छलफलको लागि प्रस्तुत गर्नु भएको थियो । कार्यक्रमको संचालन सहन्यायाधिवक्ता श्री कृष्णजीवी घिमिरेले गर्नु भएको थियो । छलफलमा सहभागिता र व्यक्त विचारहरु देहाय बमोजिम छन् :

१. श्री सूर्यप्रसाद पोखरेल, सहन्यायाधिवक्ता

- पदाधिकारी तोक्नु भन्दा समिति मार्फत काम गर्न सकिन्छ,
- अनुगमन र अनुसन्धान अधिकारी मध्ये एक राख्न उपयुक्त हुन्छ,

२. श्री प्रकाश पण्डित, उपसचिव, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय

- विषय महत्वपूर्ण रहेको छ,
- सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्त र कानूनी व्याख्या मात्र संविधानले उल्लेख गरेको छ, सबै निर्देशनात्मक आदेश महान्यायाधिवक्ताले कार्यान्वयन गर्ने होइन,
- आदेश कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयबाट धेरै प्रगति भएको अवस्था छ,
- स्थलगत अनुगमनको कार्यक्रम समेत राखिएको छ,
- सबै रिट निवेदनमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयलाई विपक्षी बनाइएको देखिन्छ, यसले सबै काम यही कार्यालयले गर्ने हो कि भन्ने देखिए पनि उसले आफै केही गर्दैन,
- नेपाल सरकार कार्य विभाजन नियमावली बमोजिम आदेश कार्यान्वयनका लागि पत्राचार गर्न उपयुक्त हुन्छ,
- वार्षिक रूपमा गरिएका कार्यहरूको प्रतिवेदन निकाल्ने गरेका छौं र सो फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयलाई पठाउने गरेका छौं,
- यसलाई कार्यविधि भन्दा निर्देशन भन्न उपयुक्त हुन्छ,

३. श्री रेवतीराज त्रिपाठी, सहन्यायाधिवक्ता

- संविधानतः सर्वोच्च अदालतका फैसला र आदेश कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी हाम्रो होइन,
- अभियोजन गर्दा र प्रतिरक्षा गर्दा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तको अनुगमनसम्म गर्ने हो,

४. श्री सोमकान्त भण्डारी, शाखा अधिकृत

- संविधानको धारा १३५ (२) को अधीनमा रही उपधारा (३) को अधिकार प्रयोग गर्ने हो,
- संविधानले यस सम्बन्धी अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई मात्र प्रदान गरेको छ, र सो बमोजिम हालसम्म महान्यायाधिवक्ताबाट मातहतका सरकारी वकीलहरूलाई सो अधिकार प्रत्यायोजन पनि भएको छैन,
- सर्वोच्च अदालतका फैसला कार्यान्वयन गर्ने अधिकार संविधानले प्रदान नगरेको र सो बमोजिमको संरचना, जनशक्ति, स्रोत साधन समेत महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा रहेको छैन,
- सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तको महान्यायाधिवक्ताले अनुगमन गर्ने हो कार्यान्वयन गर्ने होइन,
- सर्वोच्च अदालतको मात्र होइन, जिल्ला तहका फैसला पनि कार्यान्वयनका लागि हामी कहाँ आएका छन्,

५. श्री राजेन्द्रकुमार पोखरेल, सहन्यायाधिवक्ता

- प्रतिवेदन पेश गर्ने व्यवस्था अन्तिम हप्ता उल्लेख गर्नु उपयुक्त हुन्छ,

६. श्री महेशकुमार थापा, सहन्यायाधिवक्ता

- कार्यान्वयन गर्न हामीलाई लेखी पठाउने हो कि ? हामीले लेखी पठाउने हो ?
- कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी हाम्रो होइन,
- हामी कार्यान्वयनकर्ता होइन, अनुगमनकर्ता हौं,

७. श्री शिवबहादुर रानाभाट, उपन्यायाधिवक्ता

- कार्यविधि आउनु उदाहरणीय छ,
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय कानूनको शासन कायम गर्ने निकाय हो,
- समन्वय समिति बनाएर कार्य गर्दा प्रभावकारी हुन्छ,
- दफा १५ अस्पष्ट भयो, पालना भएको नदेखिएको राख्न उपयुक्त हुन्छ,

८. श्री सूर्यराज दाहाल, उपन्यायाधिवक्ता

- संविधानमा भएको व्यवस्था अनुसार नै कार्यविधिमा राख्न उपयुक्त हुन्छ,
- संविधानको धारा १३५ को उपधारा ३ (ख) को व्यवस्था उपधारा २ को अधीनमा रही प्रयोग गर्नु पर्दछ,

- अनुगमन गर्ने कार्य हो, शक्ति प्रयोग गर्ने अधिकार पर्छ, पर्दैन ?
 - नेपाल सरकारलाई सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त अनुसार कार्य गर्ने वातावरणका लागि गरिएको व्यवस्था हो,
९. श्री अशोककुमार क्षेत्री, शाखा अधिकृत
- आउने दिग्दर्शनमा यो कार्यविधि राख्न उपयुक्त हुन्छ,
 - फैसला कार्यान्वयन गर्ने एउटा निकाय मध्ये महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय हो भन्ने आभास भएको छ,
१०. श्री रमेश शर्मा पौडेल, जिल्ला न्यायाधिवक्ता
- महान्यायाधिवक्ता सम्बन्धी व्यवस्था छुट्टै कानून हालसम्म बन्न सकेको छैन,
 - धारा १३५ को उपधारा १, २ नहेरी उपधारा ३ हेर्नु हुँदैन,
 - सबै आदेश कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी हाम्रो होइन,
 - कारबाही गर्ने अख्तियारी हामीलाई संविधानले दिएको छैन,
११. श्री किरण पौडेल, सहन्यायाधिवक्ता
- सर्वोच्च अदालतबाट भएको आदेशको जानकारी सम्बन्धित निकायमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत जानकारीको काम हुँदै आएको छ,
 - सर्वोच्च अदालतले छुट्टै फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयको स्थापना गरिएको छ,
१२. श्री लालप्रसाद अर्याल, उपसचिव, फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालय
- फैसला कार्यान्वयनका सन्दर्भमा कार्यक्रम राखिएको र कार्यविधि निर्देशिका बनाई छलफल कार्यक्रम राखिएकोमा साँच्चै खुसी लाग्यो,
 - आदेश कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी दिएर संस्थाको जिम्मेवारी बढाएको छ,
 - हाम्रो उद्देश्य छिटोछरितो आदेश कार्यान्वयन गर्ने नै हो,
 - कार्यविधिको सट्टा दिग्दर्शन नामाकरण गर्न सकिन्छ,
१३. श्री विनोदकुमार पोखरेल, सहन्यायाधिवक्ता
- अदालतको फैसला कार्यान्वयन गर्ने हो कि होइन विवादित विषयको रूपमा रहेको छ,
 - फैसलाको जानकारी हामीलाई हुनु पर्दछ, कार्यान्वयनका पक्षहरूका सम्बन्धमा हामीलाई जानकारी हुनु पर्दछ,

- कार्यविधि परिमार्जन गर्नु पर्दछ,
१४. श्री गीता तिमल्सेना,
- १७ बमोजिम व्यक्तिगत विवरणमा अभिलेख गर्ने अधिकार संविधान, कानूनबाट दिएको छैन,
 - कार्यविधिबाट कारबाही गर्न सक्ने हुँदैन,
१५. श्री महेश शर्मा पौडेल, सहन्यायाधिवक्ताबाट सहभागीबाट उठेका प्रश्न स्पष्ट पार्नु हुदै
- महत्वपूर्ण सुझावहरू आएका छन्,
 - कार्यक्षेत्रका सम्बन्धमा अस्पष्ट भएका छौं,
 - कार्यविधिले कार्यान्वयनको भन्दा अनुगमन गर्ने व्यवस्था गरेको छ,
 - अझै पनि सुझाव दिनु हुन सवैमा आग्रह गर्दछु,
१६. श्री प्रेमराज कार्की, नायब महान्यायाधिवक्ता
- कार्यविधि आवश्यक छ,
 - आवश्यक परिमार्जन गरी कार्यान्वयनमा जानु पर्दछ,
 - कार्यक्रममा सहभागी हुनु भएका सवैमा धन्यवाद,
१७. श्री सूर्यप्रसाद कोइराला, नायब महान्यायाधिवक्ता
- हाम्रो जिम्मेवारी कार्यान्वयनको रूपमा होइन, अनुगमनको हो सवै स्पष्ट हुनु पर्दछ,
 - कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयको हो,
 - कार्यविधि छोटो समयमा तयार गर्नु भएकोमा धन्यवाद,
 - कार्यविधिको उपयुक्त नामाकरण गर्न सकिन्छ ।

६. नेपालमा कानूनको शासनको सुदृढीकरण: चुनौति र अवसरहरू विषयक छलफल कार्यक्रम

सरकारी वकील समाज र जुरी नेपाल (Justice and Rights Institution - Nepal) को संयुक्त आयोजनामा काठमाडौंमा २०६९/११/१२ गते शनिबारका दिन नेपालमा कानूनको शासनको सबलीकरण र चुनौति र अवसरहरू विषयक छलफल कार्यक्रम सम्पन्न भयो । कार्यक्रमको अध्यक्षता नायब महान्यायाधिवक्ता श्री सूर्यप्रसाद कोइरालाले गर्नु भएको थियो भने कार्यक्रममा विशेष अतिथिको (key note speaker) रूपमा पूर्व महान्यायाधिवक्ता तथा वरिष्ठ अधिवक्ता द्वय श्री सुशिलकुमार पन्त र डा. युवराज संग्रौला रहनु भएको थियो भने कार्यक्रममा संयुक्त राष्ट्र संघ मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय (OHCHR) का प्रतिनिधि Sabina Lauber समेतको उपस्थिति रहेको थियो ।

सरकारी वकील समाजका अध्यक्ष नायब महान्यायाधिवक्ता श्री सूर्यप्रसाद कोइरालाले कार्यक्रमका बारेमा संक्षिप्त जानकारी दिनु हुँदै सरकारी वकील समाजको तर्फबाट यस किसिमको पहिलो कार्यक्रम हो । कार्यक्रममा सबै सहभागीहरूलाई सक्रिय सहभागिताका लागि अनुरोध गर्नु हुँदै कार्यक्रमलाई अगाडि बढाउनु भएको थियो ।

कार्यक्रमको उद्देश्य माथि प्रकाश पार्नु हुँदै जुरी नेपालका अध्यक्ष राजुप्रसाद चापागाईले यो सुरुवाती कार्यक्रम हो । कानूनको शासनको चुनौति र अवसरका बारेमा छलफल गर्दै कार्यक्रमलाई निरन्तर रूपमा अगाडि बढाउने अभियानमा छौं । यस कार्यक्रममा जेनभावाट संयुक्त राष्ट्र संघ मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय (OHCHR) का प्रतिनिधि समेत आउनु भएको छ । कानूनको शासनका विषयमा के के सबाल छन र निकासका उपायहरूका सम्बन्धमा कार्यक्रममा छलफल होस् भन्नु भयो ।

कार्यक्रममा कानूनको शासन, चुनौति र अवसर सम्बन्धी विषयमा कार्यपत्र प्रस्तुति गर्नु हुँदै सहन्यायाधिवक्ता श्री महेश शर्मा पौडेलले कानूनको शासन, कानूनको शासन कायम गर्ने सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका चुनौति र समस्याहरू, समस्याको समाधान, कानूनी शासनका लागि प्रमुख अंगहरूले निर्वाह गर्नु पर्ने भूमिकाका सम्बन्धमा आफ्ना दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्नु भएको थियो । उहाँले पेश गर्नु भएको कार्यपत्र अनुसूची १ मा समावेश गरिएको छ ।

कार्यक्रममा अधिवक्ता श्री हरि फुयालले कार्यक्रममा कानूनको शासनका सम्बन्धमा रहेका ज्वलन्त सवाल (Critical Issue) हरूका सम्बन्धमा छलफलका लागि सान्दर्भिक बुँदाहरू प्रस्तुत गर्नु भएको थियो भने अधिवक्ता श्री गोविन्द शर्मा “बन्दी” ले कानूनको शासनलाई प्रक्रियासँग मात्र सीमित गरी हेरिनु हुँदैन, यसलाई परिणामसम्म हेरिनु पर्दछ । न्याय दिने कानून, संरचनाले मात्र पुग्दैन वास्तविक रूपमा न्याय परेको पनि हुनु पर्दछ । अभियोजनकर्ताहरू स्वतन्त्र रूपमा काम गर्न सक्ने वातावरण छैनन । सरकारी वकीलहरूलाई स्वतन्त्र र सक्षम बनाउनु पर्दछ । पीडितमुखी कानून र व्यवहार

छैनन् । निश्चित पद्धति, प्रकृया र निर्देशिका (Guideline) बिना महान्यायाधिवक्ताबाट गरिने कार्यहरू व्यवस्थित हुन सक्दैनन् । आफैँ कमजोर भएको संस्थाले कानूनको शासन संरक्षण गर्न सक्दैन । अभियोजनकर्ताको संरक्षण र सुरक्षा आवश्यक छ । संक्रमणकालीन न्यायले फौजदारी न्यायलाई हटाउन वा कमजोर पार्न सक्दैन भन्नु हुँदै कार्यक्रममा मौखिक प्रस्तुति गर्नु भएको थियो ।

कार्यक्रममा संयुक्त राष्ट्र संघ मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय (OHCHR) का प्रतिनिधि Sabina Lauber ले द्वन्द्वबाट कानूनको प्रयोग र पालना तथा यसले कानूनको शासन तथा आर्थिक विकासमा पार्ने प्रभावका सम्बन्धमा प्रस्तुतीलाई समेट्दै जर्मनीको द्वन्द्व, संक्रमणकालीन अवस्थामा गरिएको प्रकृया र हाल जर्मनीले गरेको आर्थिक विकासको उदाहरण उल्लेख गर्नु भएको थियो । यसका साथै संक्रमणकालीन नेपालको अवस्था, बहदो दण्डहीनता र यसले कानूनको शासनमा पारेको प्रभाव र समाधानका सम्बन्धमा आफ्नो प्रस्तुति पनि प्रदान गर्नु भएको थियो । छलफलमा कार्यक्रमको सहभागिता र व्यक्त विचार देहाय बमोजिम छ :

श्री प्रेमराज कार्की नायब महान्यायाधिवक्ता

- प्रस्तुतिहरू गहन र शिक्षाप्रद थिए,
- प्रणालीको नाममा प्रकृयालाई अदलबदल गरेर प्रणालीलाई नै परिवर्तन गर्ने प्रयास हुनु हुँदैन,
- फौजदारी न्याय प्रणालीका केही प्रकृयालाई समस्या देखाएर अनुसन्धानकर्ता नै अभियोजनकर्ताको रूपमा अगाडि बढ्न खोजको देखिन्छ ।

श्री रमेश शर्मा पौडेल जिल्ला न्यायाधिवक्ता, जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, काठमाडौँ,

- कानूनको शासन स्थानीय तहबाटै हुन आवश्यक छ,
- काम गर्ने व्यक्ति स्वतन्त्र, निष्पक्ष नभई कानूनको शासन कायम हुँदैन, केवल गहना मात्र हुन्छ,
- यो सजावटको विषय होइन, कार्यन्वयनबाट देखिनु पर्ने विषय हो,
- दण्डहीनताको अन्त्य बिना कानूनको शासन कायम हुन सक्दैन,
- सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त कार्यान्वयन गर्ने अधिकार छैन, अधिकार बिना कार्यान्वयन संभव हुँदैन,
- सरकारी वकीलको सुरक्षा, क्षमता अभिवृद्धि गर्नु आवश्यक छ, सक्षम नभइकन र आफैँ अन्यायमा परेको महसुस हुँदासम्म उसमा कानूनको शासन कायम गर्न सक्ने क्षमता रहदैन ।

माननीय न्यायाधीश श्री यज्ञप्रसाद बस्याल पुनरावेदन अदालत, पाटन

- सबुद संकलन र संरक्षणका सम्बन्धमा कार्यपत्रमा समेटिएको छैन,
- अनुसन्धानमा रहेका समस्या र समाधानका विषयहरू समेटिएको भए उपयुक्त हुन्थ्यो,

- कानूनको शासन सुरुदेखि अन्त्यसम्म देखिनु पर्दछ,
- विद्यमान कानूनी संरचनाबाट पनि धेरै काम गर्न सकिन्छ, यसतर्फ पनि सक्रियता हुन आवश्यक छ,
- अदालत र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय बीच पनि समन्वय हुन आवश्यक छ ।

श्री ईश्वरीप्रसाद बन्जाडे जिल्ला न्यायाधिवक्ता, जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, भक्तपुर

- संक्रमणकालीन अवस्था, कानूनको शासन र मानव अधिकारका सन्दर्भमा कार्यपत्र प्रस्तोताहरू समक्ष थप जिज्ञासा राख्नु भएको थियो ।

श्री विनोदकुमार पोखरेल सहन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

- हामी काम गर्ने दौरानमा कही न कही चुकेका छौं,
- हामी कता जाँदैछौं, हामी आफैलाई नै थाहा छैन, आगामी बाटो कहाँ कसरी जाने थाहा नभई चौबाटोमा उभिएका छौं,
- सरकारलाई राय सल्लाह दिने निकाय अरुको सल्लाहबाट भएको निर्णय कार्यान्वयन गर्ने गरेको देखिएको छ,
- मातहतका सरकारी वकीलको संरक्षण उचित रूपमा उनीहरूसँग समन्वय महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले गर्न सकेको छैन, हिजो देखि देखिएको यो समस्या आज पनि उस्तै छ,
- कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायको सक्षमता र स्वतन्त्रता आवश्यक छ ।

श्री रमेशकुमार पोखरेल सहन्यायाधिवक्ता, पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, पाटन

- कानूनको शासन न्यायका उपभोक्ताले अनुभव गर्ने कुरा हो,
- पीडकलाई सजाय र पीडितलाई न्याय प्रदान गर्न सक्नु नै वास्तविक रूपमा कानूनको शासन कायम हुने अवस्था हो,
- केवल यान्त्रिक क्रियाकलाप संचालन गरे गराएर हुँदैन,
- न्याय पाइन्छ ? यो प्रश्नवाचक चिन्हलाई हटाउनु पर्दछ,
- संक्रमणकालीन अवस्थाको नाममा न्याय मर्न हुँदैन ।

श्री सूर्यराज दाहाल

- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका सिफारिसहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन भएका छैनन्,
- देउसी खेले जस्तो अवस्था भएको छ,
- अनुसन्धान फितलो भएबाट अभियोजन सबल हुन सक्दैन ।

श्री तेजनारायण पौडेल उपन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

- हाम्रो कार्य प्रणालीमा सुधार, पुनरावलोकनको आवश्यकता छ,
- अभियोजनमा प्रश्न चिन्ह उठेका छन्, यसलाई सुधार गर्नु आवश्यक छ,
- अदालतबाट भएका फौजदारी मुद्दा सार्वजनिक गर्न सकियो भने कार्यान्वयनका लागि दबाव सिर्जना हुन सक्छ, किन फैसला सार्वजनिक नगर्ने,
- सरकारी वकीलको सुरक्षा, सेवाको प्रत्याभूति र सरकारी वकीललाई फैसला कार्यान्वयनबाट कुनै लाभ नभएको हुँदा सक्रियता नभएको हो,
- फैसला कार्यान्वयन नभएको हुँदा कानूनको शासन प्रभावकारी नभएको हो,
- कानून सुधार नगरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिस अभियोजन गर्न सकिदैन ।

Guest speaker

पूर्व महान्यायाधिवक्ता तथा वरिष्ठ अधिवक्ता डा. युवराज संग्रौला

- समस्याको कारण के हो ? त्यसलाई खोजी गरी समाधानका उपायहरू पहिल्याउनु पर्दछ,
- प्रहरी, सरकारी वकीलले किन प्रभावकारी काम गर्न सकेको छैन, सोचिनु पर्दछ,
- कानूनको शासन कायम गर्न हाम्रो प्रवृत्तिले पनि रोकेको छ,
- हाम्रो कार्य सोच, सामाजिक चेतना, मानसिक अवस्था आदिका कारण कानूनको शासन कायम गर्न समस्या देखिएको छ,
- कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन र प्रभावकारी न्याय सम्पादनबाट देशको आर्थिक विकासमा प्रभाव पर्दछ,
- Rule of law norms and value हो, mechanism होइन,
- अभियोजनमा कसूर कायम नहुन भनेको कि निर्दोष व्यक्तिलाई अभियोग लगाइएको छ कि अदालतले दोषी व्यक्तिलाई छाडि रहेको छ,
- कानूनको शासनको सन्दर्भमा यसलाई गहन रूपमा हेर्नु पर्दछ,
- न्याय माग्न जाने उपभोक्तालाई अदालतले कोर्ट फि, निवेदन शुल्क लिने कार्य न्याय बेच्न बसे जस्तो हो, यसो गर्नु उपयुक्त हुँदैन, बरु गल्ती उजुर गर्नेलाई सजाय गर्न उपयुक्त हुन्छ,
- न्याय बेच्ने होइन, प्रदान गर्ने विषय हो,
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन गर्ने गरी अभियोजन गर्न सक्ने कानूनी व्यवस्थामा सुधार नगरी सिफारिस बमोजिम अभियोजन गर्न सकिदैन,
- सरकारी वकील सेवाको रूपमा काम गर्न सकेको छैन,
- आफ्नो ठाउँबाट कानूनको शासन संरक्षण गर्न सुदृढ भएर उभिन सक्नु पर्दछ, अवरोध, बाधाहरूलाई हटाउन, थेग्न सक्नु पर्दछ,

- संक्रमणकालीन न्यायका नाममा फौजदारी न्याय प्रणालीमा असर पर्ने गरी निर्णय र काम गर्नु हुँदैन,
- दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिनु हुँदैन, यसले कानूनको शासनमा असर पार्दछ,
- हामी सबल, सक्षम अभियोजनकर्ता हुनु पर्दछ, यसले कानूनको शासन संरक्षण गर्न सघाउ पुऱ्याउँदछ ।

पूर्व महान्यायाधिवक्ता तथा वरिष्ठ अधिवक्ता श्री सुशीलकुमार पन्त

- “कानूनको शासन हाम्रो प्रतिबद्धता” महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको मूल मन्त्रको रूपमा रहेको छ,
- छलफलको विषय सान्दर्भिक छ,
- कानूनको शासन निरन्तर प्रक्रिया हो, यसलाई सापेक्ष रूपमा बुझ्नु पर्दछ,
- राज्य संयन्त्र कमजोर भएको अवस्था छ, दिनहुँ कानूनको शासन हनन भएको छ,
- अन्यायको संरक्षण गर्ने सरकारी निकायका पदाधिकारी नै धम्की आउनु, असुरक्षित रहनु एकदमै नराम्रो अवस्था हो,
- महान्यायाधिवक्ता एउटालाई नियुक्ति गर्ने अर्कोसँग सल्लाह लिने प्रकृयाले समस्या आएको हो, प्रधानमन्त्रीसँग महान्यायाधिवक्ता आउने जाने समस्या होइन,
- गर्न नसकिने भन्दा गर्न नचाहेर पनि समस्या भएको हो,
- किन काम भयो, भएन ? हुन्छ हुँदैन भन्ने सन्दर्भमा पारदर्शिता आवश्यक छ,
- कानूनी राय व्यवहार, आचरण हो, बानी संस्कार हो,
- जनताको आशाको केन्द्र बिन्दुमा हामी रहेका छौं, व्यवहार परिवर्तन कति गरेका छौं, गर्न सक्छौं हेरिनु आवश्यक छ,
- हामी सबल नभइकन कानूनको शासन सबल गर्न सक्दैनौं,
- दण्डहीनता रहनु कर्तव्यविमुखता भएको अवस्था हो, दण्डहीनताको अवस्थामा कुनै काम गर्न सकिदैन,
- कानूनी राय दिँदा सरकारले गर्न खोजे जस्तो गरी दिने होइन, कानून बमोजिम दिने हो,
- सरकारले महान्यायाधिवक्ताबाट कानूनी राय लिई काम गरेको जस्तो अनुभवबाट देखिदैन,
- सरकारले कानूनी राय मागेको छैन, राय मागे जस्तो गरेर खेली रहेको छ,
- संवैधानिक निकाय महालेखा परीक्षक, अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोग आदिमा पदाधिकारी रहेका छैनन यसले पनि कानूनको शासनमा अवरोध सिर्जना गरेको छ,
- संक्रमणकालीन न्याय भनेर अपराधवा अपराधीलाई उन्मुक्ती दिन सकिदैन,

- पद्धति बन्धो भने कार्य प्रणाली प्रभावकारी हुन्छ र कानूनको शासन आफै follow हुन्छ,
- हामीले हाम्रो ठाउँबाट कानूनको शासनका लागि के गर्न सक्छौं ? त्यहीबाट यसको प्रभावकारिता बढ्दछ,

कार्यक्रमको समापन गर्नु हुँदै कार्यक्रमका अध्यक्ष नायब महान्यायाधिवक्ता श्री सूर्यप्रसाद कोइरालाले सन्तान र सम्पत्तिको मोहका कारण पनि भ्रष्टाचार बढेको र यसले कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नबाट रोकावट आएको अवस्था छ, दण्डहीनता वास्तवमै मौलाएको छ । मैले यसका लागि के योगदान दिन सक्छु भन्ने सोचबाट सबैले काम गर्नु पर्दछ । दण्डहीनता अन्त्य गरी कानूनको शासन कायम गर्न यहीबाट सुरुवात गरौं भन्दै कार्यक्रमको समापन गर्नु भयो ।

७. सरकारी वकील दिग्दर्शन, २०६३ को परिमार्जन सन्दर्भमा आयोजित अन्तरक्रियात्मक कार्यक्रम

मिति : २०६९ फागुन २५ गते

अध्यक्षता : महान्यायाधिवक्ता श्री मुक्तिनारायण प्रधान

अतिथि: प्रा.डा.युवराज संग्रौला

डा. शंकरकुमार श्रेष्ठ

कार्यक्रम संचालन : नायब महान्यायाधिवक्ता श्री सूर्यप्रसाद कोइराला

कार्यक्रममा मन्तव्य व्यक्त गर्नु हुँदै महान्यायाधिवक्ता श्री मुक्तिनारायण प्रधानले दिग्दर्शनको आवश्यकता महसुस गरेर नै निर्माण भएको हो । दिग्दर्शनको आवश्यकता र औचित्यतता रहेको छ । दिग्दर्शनले व्यावहारिक रूपमा कार्य गर्दा एकरूपता कायम गर्न समेत सहयोग गरेको छ । हाम्रो देशमा राज्यको अपराधीकरण न्यून गराउने कार्य प्राथमिकतामा परेको छैन । हाम्रो कार्यले लक्ष्य प्राप्त गरेको छ, छैन ? त्यसको लेखाजोखा गरिएको छैन । हामीसँग अन्तरसम्वादको परिपाटि छैन । यो छलफलले त्यो महत्वपूर्ण पाटो समेट्ने भन्ने मैले ठानेको छु । हामी बीचमा पनि केही कमिकमजोरीहरू रहेका छन्, संविधान कानूनले तोकेका कार्यहरू गुणात्मक, प्रभावकारी बनाउन आर्थिक रूपमले समेत समस्या पर्दछ । क्षमता भन्दा ठूला कुरा गर्नु भन्दा आवश्यकता र क्षमता अनुसार हामी चल्नु पर्दछ । हाम्रो क्रियाशिलता छलफलमा जोडियोस्, कार्यक्रममा सक्रिय रूपमा छलफलमा भाग लिन आग्रह गर्दै दिग्दर्शन अद्यावधिक गराउन यसले सघाउ पुऱ्याउनेछ, भन्नु भयो ।

कार्यक्रममा दिग्दर्शन परिमार्जनमा लाग्नु हुने सरकारी वकीलहरूले आ-आफ्नो कार्यको प्रस्तुति गर्नु भएको थियो । सहन्यायाधिवक्ताहरू श्री महेश शर्मा पौडेल, कृष्णजीवी घिमिरे, किरण पौडेल, धर्मराज पौडेल र उपन्यायाधिवक्ता श्री मदनबहादुर धामीले कार्य जिम्मेवारी र सो बमोजिमका कार्यहरूको संक्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गर्नु भएको थियो । कार्यक्रममा डा. शंकरकुमार श्रेष्ठ तथा डा. युवराज संग्रौलाले समूह छलफलका लागि Guideline दिनु भएको थियो ।

कार्यक्रममा सहभागीहरूलाई ६ समूहमा विभाजन गरी प्रत्येक समूहबाट लिखित सुझाव सहित प्रस्तुतिको काम भएको थियो । समूह क को तर्फबाट प्रस्तुति उपन्यायाधिवक्ता श्री रमादेवि पराजुली, समूह ख बाट उपन्यायाधिवक्ता श्री राजकुमार कोइराला, समूह ग को तर्फबाट सर्वोच्च अदालतका सहरजिष्ट्रार श्री नहकुल सुवेदी, समूह घ को तर्फबाट सहन्यायाधिवक्ता श्री धर्मराज पौडेल, समूह ड को तर्फबाट उपन्यायाधिवक्ता श्री हरिप्रसाद रेग्मी, समूह च को तर्फबाट सहन्यायाधिवक्ता श्री रेवतीराज त्रिपाठीले गर्नु भएको थियो । समूहगत छलफलबाट प्राप्त भएका सुझाहरूलाई समूहगत रूपमा देहाय बमोजिम राखिएको छ ।

समूह क

- नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को पृष्ठभूमि राख्ने
- संगठानात्मक ढाँचा पछि मिलाउनु पर्ने
- नयाँ कानून, विधिशास्त्र, भइरहेको कानूनी व्यवस्था र न्यायिक सिद्धान्तहरूको संहिताकरण गर्ने,
- सरकारी वकील न्याय र कानूनको क्षेत्रमा क्रियाशील सवैका लागि दिशानिर्देश गर्ने तथा अनुसन्धानकर्ताको लागि स्रोत सामाग्री पीडितको अधिकार (महिला, बालबालिका, जोखिममा रहेका वर्गको अधिकार) को विशेष रूपमा सम्बोधन गर्नुपर्ने हुदाँ सो सम्बन्धमा अन्तराष्ट्रिय कानून तथा सिद्धान्त समेतलाई सिंहावलोकन गरी दिग्दर्शनमा समावेश गर्ने प्रयास गरिएबाट यसको महत्व भन्न बढेको छ,
- फौजदारी न्याय प्रशासन सम्बन्धी मौलिक हकहरू समावेश गर्ने,
- न्याय सम्बन्धी हक नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ सँग तुलना गर्ने,
- धर्म निरपेक्षताको अवधारणा राज्यको धर्म नहुने, राज्यले कुनैपनि धर्मलाई संरक्षण नगर्ने हुँदा परिवर्तित समयमा यस सम्बन्धमा साविकको व्यवस्थामा परिवर्तन गर्न विधिशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट समेत उपयुक्त नहुने,
- गोपनीयता सम्बन्धी निर्देशिकाको मुख्य अंश समावेश गरी पूर्ण पाठ अनुसूचीमा राख्न उपयुक्त हुने,
- प्रस्तावित अपराध संहिताले आत्मसाथ गरेका फौजदारी न्यायका सिद्धान्तहरू अनुसूचीमा राख्न उपयुक्त हुने,

समूह ख

- सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान अभियोजन तथा अदालती प्रकृया सम्बन्धी:
- परिच्छेद : १ को पृष्ठ ३४ मा थप गर्नुपर्ने ऐनहरूमा
(क) विद्युतीय कारोबार ऐन
(ख) सम्पत्ति शुद्धीकरण ऐन
- हटाउनु पर्ने :- सुशासन (व्यवस्थापन तथा संचालन) ऐन (अनुसन्धान, अभियोजन तथा प्रतिरक्षा सँग सम्बन्धित)
- पृष्ठ ४१ मा रहेको “राज्यको उच्च पदमा आसिन कुनै अभियुक्तलाई भन्ने वाक्यांशको सट्टा सार्वजनिक पदमा बहाल गरेको व्यक्तिलाई अभियुक्तको रूपमा पक्राउ गर्नु पर्दा भन्ने वाक्यांश राख्नु पर्ने,
- निर्देशन सम्बन्धी (२.२.१.३) मा थप गर्नुपर्ने “निर्देशन दिँदा वस्तुगत एवम् कानूनी, व्यावहारिक र कार्यान्वयन योग्य कुरामा मात्र निर्देशन दिनुपर्ने” त्यसैगरी प्रतिकूल अनुसन्धानको सट्टा निर्देशन विपरीत काम गर्ने “भन्ने उल्लेख गर्नु पर्ने”

- पृष्ठ ४४ मा थप्नु पर्ने : सरकारी वकीलले गलत निर्देशन दिएको कारणले मुद्दामा प्रतिकूल असर परेको देखिएमा विभागीय कारबाहीका लागि लेखी पठाउनु पर्दछ ।
- पृष्ठ ४८ मा सरकारी वकीलले बयान गराउँदा ध्यान दिनुपर्ने कुरामा कानून व्यवसायीलाई खबर गरी दिनु पर्नेछ भन्ने वाक्यांशको सट्टा कानून व्यवसायी राख्न चाहेमा सोको लागि समन्वय गरी दिनु पर्नेछ” भन्ने राख्ने ।
- पृष्ठ ४९/५० मा राजेन्द्र महर्जनको नजिर नाम थर वतन आदिको सम्बन्धमा
- २.२.३.४ मा रहेको लाटा लाटी अपाङ्ग शब्दको सट्टा सम्मानजनक शब्द जस्तो बोल्न असमर्थ, दृष्टि विहीन, फरक शारीरिक क्षमता भएका व्यक्ति भन्ने प्रयोग गर्ने ।
- अभियुक्तको बयान गराउने क्रममा कुनै व्यक्तिको नाम पेटबोलीमा खुलेमा सोको नाम, थर, वतन, लगायत परिचयात्मक विवरण सोधी खुलाउने ।
- पृष्ठ ८९ मा विश्व परिप्रेक्ष्यमा भनी सार्वजनिक हितको आधारमा मुद्दा नचल्ने निर्णय गर्ने सम्बन्धी प्रस्तुतिले अन्यौलता सृजना गर्ने भएकोले त्यहाँबाट हटाउने ।
(मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्ने सम्बन्धमा स.व.का. भूमिका)
- २.५ मा म्याद भित्र कार्य सम्पन्न गर्ने नाममा अन्तिम समयमा हतार गरेर अनुसन्धान र द्विविधाका बीचमा मुद्दा पेश गर्नु उपयुक्त हुँदैन भन्ने उल्लेख छ । म्याद गए के गर्ने ? स्पष्ट उल्लेख गर्नु पर्ने ।
- २.५.१ मा अनुसन्धान राख्ने निर्देशन गरी समय समयमा त्यसको प्रतिवेदन अनुसन्धान अधिकृतबाट लिनु पर्दछ भन्ने राख्नुपर्ने ।

समग्रमा थप्नुपर्ने कुराहरू

- अभियोगपत्र लैजादा समन्वय गरेर बयान, थुनछेक आदेश गर्न भ्याउने समयलाई दृष्टिगत गरी समयमा अदालतमा पेश गर्नु पर्दछ ।
- कुनै दिन धेरै अभियोगपत्र पेश गर्ने र कुनै दिन अभियोगपत्र नै नहुने अवस्था सकेसम्म आउन नदिई सन्तुलित तवरबाट अभियोगपत्र पेश गर्ने वातावरण बनाउन अनुसन्धान गर्ने निकायसँग समन्वय गर्नु पर्दछ ।
- अभियोगपत्रमा बुझ्नु पर्ने साक्षीहरूको नाम, थर, वतन र परिचयात्मक विवरण स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्नु पर्दछ ।
- अनुसन्धान कार्य सम्पन्न भई राय प्राप्त भएका मुद्दाहरू चल्ने निर्णय भएमा अन्तिम म्याद सम्म नपर्खी सकेसम्म छिटो अभियोगपत्र दायर गर्ने ।
- अभियोगपत्रमा पेश भएका दसी प्रमाणको परिचयात्मक विवरण सकेसम्म विस्तृत रूपमा उल्लेख गर्नु पर्दछ ।
- पीडितको बयान गराउने सम्बन्धी व्यवस्था पनि दिग्दर्शनमा समावेश गर्नु पर्ने ।

समूह ग

- १.३ कानूनी राय सम्बन्धी आवश्यकताका सन्दर्भमा उल्लेख भएको विषय र लेखिएका कुराहरू प्रष्ट नभएकोले प्रष्ट गर्नु पर्ने,
- १.३.१ राय माग्ने र दिने विषयमा उल्लेख गरिएको व्यहोरा हेर्दा: व्यवहारमा कसैले पत्रका आधारमा मात्र राय दिने, कसैले फाइल माग गरी राय दिने कसले कहिले पहिले यस्तै विषयमा के राय दिएका थियौं भनी हेर्दै नहेरी राय दिने प्रचलन छ
- कानूनी राय दिनु पर्ने **सरकारी निकाय** को परिभाषा प्रष्ट हुनु पर्ने
- राय दिने प्रक्रियामा एक रूपता हुनु पर्ने
- हाल कानूनी राय दिने विषयमा विकसित भएको ढाँचा दिग्दर्शनमा समावेश हुनु पर्ने
- सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावलीमा राय गोप्य रहने भन्ने र सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनले सुनिश्चित गरेको सूचनाको हकलाई के कसरी सामन्जस्यता ल्याउने भन्ने कुरा नै हेरिएको पाइएन तसर्थ यस विषयमा प्रष्ट गर्न आवश्यक छ ।

प्रतिरक्षा सम्बन्धमा:

- नागरिकता ऐनको दफा १२ अन्तर्गतका मुद्दा भन्दा नै प्रष्ट हुने भएकोले लामो कुरा लेख्न जरुरी छैन भन्ने मत रहयो
- दुई सरकारी निकायहरूले एउटै मुद्दामा परस्पर विवादास्पद (Conflict of interest) जिकिर लिई लिखित जवाफ पठाउने गरेको अवस्थामा सरकारी वकीलले प्रतिरक्षा गर्ने सन्दर्भमा एक निश्चित मापदण्ड बनाउनु पर्ने

राजश्व सम्बन्धी मुद्दामा

- ३.१ सरकारी वकीलको भूमिका भनी उल्लेख भएकोमा त्यसमा उल्लेख भएको व्यहोरा प्रष्ट नभएको
- यसमा लेखिएको व्यहोरा किन आवश्यक भएको हो भन्ने पनि प्रष्ट नभएको
- राजश्व सम्बन्धी मुद्दाहरू के के हुन् ?
- राजश्व सम्बन्धी कतिपय मुद्दा तथा विवादका विषयहरू सरकारी वकीलले हेर्न नपर्ने के के छन् ती पनि प्रष्ट हुनु पर्दछ
- राजश्व सम्बन्धी कुन कुन मुद्दा कुन निकायले हेर्छ भन्ने पनि प्रष्ट उल्लेख हुन नसकेकोले दिग्दर्शनमा प्रष्ट उल्लेख हुनु पर्दछ ।

समूह घ

- रिटको परिभाषा नयाँ र पुरानोमा दोहोरिएकोले मिलाउनु पर्ने,
- रिट सम्बन्धी आदेश कार्यान्वयन सम्बन्धी भूमिकाबारे सवैधानिक व्यवस्था समावेश गरिनुपर्ने,

- बन्दीप्रत्यक्षीकरण रिटको सम्बन्धमा सामान्य निवेदनलाई रिटको रूपमा परिणत गरी सुनुवाइ भएको रौटहटको ईटा भट्टामा कार्यरत मजदुर सम्बन्धी नजिर थप्नु पर्ने,
- प्रतिषेध जारी नहुने अवस्थाका नयाँ नजिरहरू समावेश गर्नु पर्ने ।
- अन्तरिम आदेश रद्द गर्ने व्यवस्था सम्बन्धमा परिस्थितिमा परिवर्तन भएमा थप निवेदन दिन सकिने विषय थप गर्नु पर्नेमा जिल्ला अदालतको रिटक्षेत्राधिकार सम्बन्धी व्यवस्थालाई परिमार्जन गर्नु पर्ने
- रिटको अवधारणा सम्बन्धमा दोहोरिएकोले मिलाउनु पर्ने,
- रिटको सैद्धान्तिक विषयलाई परिच्छेद ३ बाट १ मा राखिनु पर्ने,
- २.१ मा पुनरावेदन अदालतमा निषेधाज्ञाको निवेदन दायर गर्न सकिने व्यवस्था थप गर्नु पर्ने
- २.१.१ मा नियमावलीको उल्लेख छोटकरीमा नलेखी पूरा लेख्नु पर्ने साथै अन्य स्थानहरूमा ऐनको हकमा पनि सोही बमोजिम मिलाउनु पर्ने, यदि अगाडि नै Abbreviation राख्ने हो भने छोटकरिमा राख्न सकिने,
- रिट निवेदनमा जारी आदेश कार्यान्वयन सम्बन्धी व्यवस्था छुटेकोले समावेश गर्नु पर्ने,
- जिल्ला अदालतबाट निषेधाज्ञाको आदेश जारी भएपछि पुनरावेदन गर्न सकिने व्यवस्था छुटेको छ, समावेश गर्नु पर्ने,
- २०६३ पछिका नयाँ नजिरहरू समावेश गर्नु पर्ने,
- सम्पत्ति सम्बन्धी सिद्धान्तमा पछिल्ला नजिरहरू समावेश गर्नु पर्ने,
- १.१३ मा Principle of Eminent Domain अंग्रेजी शब्द हटाउने वा State police power राख्नु पर्ने,
- Judicially manageable standard मा रहेको कानूनी र संवैधानिक व्यवस्था उल्लेख भएको देखिएन, निर्देशक सिद्धान्त र नीति सम्बन्धी धारा ३६ को व्यवस्था उल्लेख गर्नु पर्ने,
- फर्मेटिङ्ग सम्बन्धी विषयहरू जस्तो: स्पेस कम गर्ने, एउटै विषयबस्तुको सम्बन्धमा धेरै नजिरको नाम राख्दा फुटनोटमा राख्न सकिन्छ ।
- प्रयोगकर्ताको सजिलोको लागि कितावको साइज घटाउन निम्न कार्यहरू गर्न सकिने,
- जस्तै गुणस्तरीय कागजको प्रयोग गर्ने, फन्ट साइज घटाउने,

समूह ड

सरकारवादी हुने देवानी मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनमा सरकारी वकीलको भूमिका

- सरकारी वकीलको काम कारवाहीको दृष्टिकोणले यो विषय कम प्रयोगमा आएको, उपेक्षित र ओभरलमा परेको छ ।

- यस शीर्षक अन्तर्गत पर्ने कतिपय विषयहरू सामान्य रूपमा हेर्दा व्यक्तिगत वा दुनियाँवादी प्रकृतिको जस्तो देखिएतापनि सारभूत रूपमा सरकारी वा सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षणसँग सम्बन्धित भएकाले सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ अनुसार सरकारी वकीलको भूमिकालाई प्रभावकारी बनाइनु पर्छ ।
- सरकारी वकीलले यस सम्बन्धी मुद्दाको जाँचबुझ र दायरीमा सरकारी वकीलले स्वामित्व ग्रहण गर्नुपर्ने अवस्था सृजना हुनुपर्छ । अनुसूची २ अन्तर्गतका मुद्दाको जाँचबुझ र दायरी समेतका सन्दर्भमा सरकारी वकीललाई अनुशिक्षण तालिम गोष्ठी लगायतका प्रकृयाबाट प्रशिक्षित गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।
- मालपोत ऐन, जग्गा नापजाँच ऐन, वन ऐन वा अन्य प्रचलित कानूनले परिभाषित गरेका सरकारी वा सार्वजनिक जग्गा दर्ता भएको सम्बन्धमा परेका निवेदन, उजुरी वा जानकारी प्राप्त भएमा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा २३ बमोजिमको कार्यविधि अवलम्बन गरी सम्बन्धित अधिकारीले सरकारी वकीलको राय लिई मुद्दा दायर गर्नुपर्नेमा मुद्दाको स्वरूपलाई नै छुट दर्ता, हक कायम जस्ता विषयमा परिवर्तन गराइ प्रशासनिक तवरबाट निर्णय गर्ने गरिएबाट सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ ले निर्देश गरे बमोजिम सरकारवादी हुने मुद्दाको अनुसन्धान र दायरी हुन नसकेको ।
- सरकारवादी हुने देवानी मुद्दाको जाँचबुझका क्रममा कित्ते जालसाजी लगायतका कार्य गरेको देखिन आई फौजदारी मुद्दा चलाइएकोमा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा २३ बमोजिमको देवानी मुद्दा समेत सँगसँगै चलाइनुपर्ने ।
- सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ को अनुसूची २ अन्तर्गतका मुद्दाको जाँचबुझ र दायरी समेतका व्यवस्थालाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नका लागि तात्कालिक रूपमा सरकारी वकील तथा सम्बन्धित सरोकारवाला बीच प्रभावकारी समन्वय गर्ने गरी परिपत्र गर्ने तथा प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आवश्यक अनुशिक्षण तालिम गोष्ठी लगायतका प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।
- दीर्घकालीन रूपमा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा २२ को व्यवस्था सरकारवादी हुने देवानी मुद्दाको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित मालपोत ऐन, जग्गा नापजाँच ऐन वा प्रचलित अन्य ऐनसँग नवाभिने गरी संशोधन गरी सामञ्जस्य कायम गर्ने ।
- गुठी सम्बन्धी, पोखरी दर्ता सम्बन्धी, छुट जग्गा दर्ता सम्बन्धमा मालपोत कार्यालयको क्षेत्राधिकार सम्बन्धी एवं सरकारी वा सार्वजनिक जग्गा मुद्दाको रोहमा वा मिलापत्रबाट समेत व्यक्तिका नाममा कायम हुन नसक्ने भनी सर्वोच्च अदालतबाट नजिरहरू प्रतिपादन भएकोमा त्यस्ता नजिरहरू दिग्दर्शनमा समावेश गरिनुपर्ने ।
सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा २२ सँग सरोकार राख्ने जग्गा दर्ता सँग सम्बन्धित कानूनी व्यवस्था तथा सम्बन्धित निकायबाट जारी गरिएका परिपत्रहरू समेत सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा दिग्दर्शनमा समावेश गरिनु पर्ने ।

समूह ६

- समन्वय र अभिलेखको विषय महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा Develop भएको Software ले address गर्ने भएकोले यहाँ खास परिमार्जन आवश्यक छैन ।
 - १.४ को मासिक तथा वार्षिक प्रतिवेदन सम्बन्धी व्यवस्था हटाउने । (यस सम्बन्धी फाराम र निर्देशिका प्रकाशित भई वेभ साइटमा राखिसकिएको र परिवर्तन भइरहने ।)
 - परिशिष्ट १, २, ३ र ४ ऐनको सर्वेक्षण अद्यावधिक गर्ने ऐन, मुलुकी ऐन, अनुसूची बाहिरका र देवानी मुद्दाहरू
 - अन्तराष्ट्रिय सन्धिमा भ्रष्टाचार विरुद्धको महासन्धि थप गर्ने
 - परिशिष्ट १६ हटाउने
 - १७ लाई ३२ ले प्रतिस्थापन गर्ने र हिरासत अनुगमन सम्बन्धी अधिकार प्रत्यायोजनको राजपत्रको सूचना थप गर्ने
 - परिशिष्ट २१ स.मु.स ऐन अद्यावधिक गर्ने (अनुसूची समेत)
 - परिशिष्ट २३ को सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५ अद्यावधिक गर्ने
 - परिशिष्ट २५ मा परिपत्रको ढाँचामा सरलीकृत गरी परिमार्जन गर्ने
 - एकै विषयमा उही विषयबस्तु समावेश भएका परिपत्रहरू जस्तै आंशिक अभियोजनको निर्णयको जानकारी पठाउनु पर्ने सम्बन्धी) परिपत्रहरू हटाउने
 - असान्दर्भिक विषयका परिपत्रहरू हटाउने
 - वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रमबाट पारित प्रस्तावका परिपत्रहरू हटाउने
 - प्रशासनिक प्रकृतिका परिपत्रहरू हटाउने ।
 - परिशिष्ट २६ को नजिरका ढाँचा सरलीकृत गर्ने धारणा, दफा कैफियत हटाउने ।
 - नजिरको प्रस्तुति विषयगत रूपमा राख्ने, (ने.का.प. अनुसरण गर्ने)
 - परिशिष्ट २७ समन्वय समितिको निर्णयहरू अद्यावधिक गर्ने ।
 - परिशिष्ट २८ अद्यावधिक (बदर घोषित कानूनी व्यवस्था)
 - परिशिष्ट २९ हटाउने (भाग १७ मा प्रकाशित), परिशिष्ट ३० हटाउने (सहभागीको नाम)
 - परिशिष्ट ३१ (संविधानको मौलिक हक र महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था) ३२ १७ मा सार्ने
- छलफल कार्यक्रम**
- श्री रमेश शर्मा पौडेल, जिल्ला न्यायाधिवक्ता, जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, काठमाडौं
- अनुसूची १ भित्र नपरेका तर सरकार वादी मुद्दाको सूची बनाएर अनुसूची बनाउन उपयुक्त छ,

- दिग्दर्शन एकरूपताको लागि भएको हुँदा अभियोगपत्र, पुनरावेदन, निवेदन, दोहोर्‍याउने निवेदनको मस्यौदा अनुसूचीमा राख्न उपयुक्त हुन्छ,
- सर्वोच्च अदालतबाट भएका निर्णय बमोजिम कामकारबाही गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट निर्णय हुन आवश्यक छ,
- पूर्व महान्यायाधिवक्ताहरूको सूची अनुसूचीमा राख्न उपयुक्त हुन्छ,
- मुद्दाहरूमा रहेका हदम्याद समेत अनुसूचीमा समावेश गर्दा उपयोगी हुन्छ,
श्री नवराज सिलवाल, प्रहरी नायब महानिरीक्षक
- स-साना मुद्दाहरूमा मिलात्रपबाट समस्या समाधान गर्नेतर्फ सरकारी वकीलको भूमिका प्रभावकारी हुन सक्छ,
- पीडितको दृष्टिकोणबाट समेत हेरी कार्य गर्नु पर्दछ,
श्री ठोकप्रसाद शिवाकोटी, सहन्यायाधिवक्ता महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
- फौजदारी मुद्दामा देवानी मुद्दा जोडिएर आए संयुक्त रूपमा संबोधन हुनु पर्दछ,
- हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई मानवोचित व्यवहार भए नभएको अनुगमन गर्न **Guideline** आवश्यक छ,
- वैकिङ्ग कसूर देवानी कि फौजदारी कसरी संबोधन गरिरहेका छौं, यस सम्बन्धमा दिग्दर्शन आवश्यक छ,
- Voip लगायतका विषयमा विगो कायम र अभियोजन सम्बन्धमा कसरी अगाडि बढ्ने विषयमा पनि दिग्दर्शन आवश्यक छ,
- अभियोजन देखि फैसलासम्मको अभिलेख दुरुस्त राख्नु पर्दछ,
श्री सोमकान्त भण्डारी, शाखा अधिकृत, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
- दिग्दर्शनमा दोहोरिएका विषयहरू हटाउन उपयुक्त हुन्छ,
- दिग्दर्शनलाई सरकारी वकील दिग्दर्शन नामाकरण गरिए पनि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयमा कार्यरत बाहेक अन्य निकायमा कार्यरत सरकारी वकीललाई यसले समेट्न सकेको छैन, यसतर्फ विशेष ध्यान पुर्‍याउन उपयुक्त हुन्छ,
- दिग्दर्शनलाई उपयुक्त साइजमा ल्याउन सकिने अवस्था छ,
- दिग्दर्शनको भाषा शैली र विषय नदोहोरिने गरी तयारी गर्न छुट्टै समूह बनाउन उपयुक्त हुन्छ,
श्री रमेशकुमार पोखरेल, सहन्यायाधिवक्ता, पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, पाटन
- दिग्दर्शनलाई संस्थागत Memory र Guideline को रूपमा बनाउनु पर्दछ,
- समयसापेक्ष अद्यावधिक बनाउनु पर्दछ,
- देवानी मुद्दाको संख्या कम भएको हुदा छुट्टै दिग्दर्शनको आवश्यकता पर्दैन,

श्री रमादेवि पराजुली, उपन्यायाधिवक्ता, पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, पाटन

- महिला संलग्न भएका मुद्दाहरूमा अनुसन्धान, अभियोजन गर्दा संवेदनशील भएर गर्नु पर्दछ,
- प्रारम्भिक प्रतिवेदन आउँदा नै गोप्यता खुलेर आएको अवस्था छ,
- व्यावहारिक रूपमा पूर्ण रूपमा विशेष मुद्दाहरू बन्द इजलासबाट सुनुवाइ हुन सकेको देखिदैन,
- साक्षी, बकपत्र, बयानमा महिला, बाल मैत्री वातावरणमा कार्य गर्न ध्यान दिनु पर्ने विषय थप गर्नु पर्ने,

श्री शंकरबहादुर राई, उपन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

- विशेष प्रकृतिका मुद्दाहरूमा महिला र बालबालिकाको पहिचान गोप्य राख्नु पर्ने व्यवस्था भए पनि व्यवहारमा गर्न सकेका छैनौं,
 - व्यावहारिक रूपमा गोपनीयता राख्न सक्ने गरी दिग्दर्शनमा समेटिनु पर्दछ,
- श्री किरण पौडेल, सहन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय**
- सर्वोच्च अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र र पुनरावेदनको रिट क्षेत्राधिकारका सम्बन्धमा स्पष्टता र आवश्यक संबोधन हुनु पर्ने ? हो कि?

डा. युवराज संग्रौला, पूर्व महान्यायाधिवक्ता

- दिग्दर्शनलाई प्रभावकारी बनाउने सन्दर्भमा छलफल भएको छ,
- हामी व्यावसायिक भन्दा जागिरे प्रवृत्तिमा रहेका छौं, व्यावसायिक हौं,
- दिग्दर्शनले सबै सरकारी वकीललाई मनोवैज्ञानिक रूपमा व्यावसायिक हौं भन्ने सन्देश दिने वातावरण बनाउनु पर्दछ,
- सरकारी वकील सरकार वादी मुद्दाको अभियोजनकर्ता, कानूनी राय प्रदान गर्ने र पीडितको संरक्षण हो भन्ने सन्देश दिग्दर्शनमा आउनु पर्दछ,
- Rule of law र Good governance को Promote हुने गरी दिग्दर्शनमा अभिव्यक्त हुन आवश्यक छ,
- दिग्दर्शनलाई ठूलो volume मा निकाल्न उपयुक्त हुँदैन, सरल र सहज बनाउनु पर्दछ,

श्री मुकुन्द आचार्य, प्रहरी उपरीक्षक, प्रहरी प्रधान कार्यालय

- दिग्दर्शन सरकारी वकीललाई मात्र होइन, अनुसन्धानकर्ता समेतलाई उपयोगी हुने हुँदा सबै अनुसन्धान निकायलाई पुग्ने संख्यामा प्रकाशन गर्न उपयुक्त हुने, छलफल कार्यक्रमलाई समापन गर्नु हुँदै नायब महान्यायाधिवक्ता श्री सूर्यप्रसाद कोइरालाले छलफलमा सक्रिय रूपमा सहभागी भएकोमा सबैलाई धन्यवाद दिनु हुँदै कार्यक्रम समापन गर्नु भयो ।

८. लिखित जवाफ

श्री सर्वोच्च अदालतमा चढाएको

लिखित जवाफ

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल

लिखितजवाफ
प्रस्तुतकर्ता

विरुद्ध

सिराहा जिल्ला, मभौरा गा.वि.स. वडा नं. ८ बस्ने खुशीलाल साह.....

विपक्षी
निवेदक

विषय :- उत्प्रेषण, परमादेश समेत (रिट नं. २०६९-wo-०६४९) ।

उल्लिखित विपक्षीले यस महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय समेतलाई प्रत्यर्था बनाई दायर गर्नु भएको सम्बत् २०६९ सालको रिट नं. २०६९-wo-०६४९ मा सम्मानित अदालतबाट यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको माग बमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? आदेश प्राप्त भएका मितिले पन्ध्र दिनभित्र प्रमाण कागज साथै राखी लिखित जवाफ पठाउनु भनी यस कार्यालयका नाममा जारी भएको म्याद सूचना मिति २०६९।१।२३ मा तामेल भएकोले निवेदकको माग बमोजिमको आदेश जारी गर्नु पर्ने अवस्था नहुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको तर्फबाट म्याद भित्रै निम्नालिखित व्यहोराको जवाफ प्रस्तुत गरेको व्यहोरा सादर निवेदन गर्दछु ।

१. रिट निवेदनको विस्तृत व्यहोरा निवेदनबाटै अवगत हुने हुँदा यहाँ विस्तृत रूपमा उल्लेख नगरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयसँग सान्दर्भिक विषय वस्तुमा आधारित रही जवाफ प्रस्तुत गरिएको छ ।
२. निवेदकले मूलतः आफ्नो घरमा आएका पाहुनाले छिमेकीको खेतमा रहेको पैनी/नालामा दिसा पिसाव गरेको कुरामा रिसइवी लिई मिति २०६७।४।१७ का दिन छलफल गर्न भनी नारायण कामैतको घरमा बाबु भोलाइ साहुलाई बोलाएकोले दुवै बाबु छोरा त्यहाँ गएका थियौं । त्यहाँ हातहतियारसहित केही व्यक्ति योजना मिलाई बसेका र बाबु भोलाईलाई घेरा हाली लाठी, ईटा, ढुङ्गा, खुकुरी हानी काटी बाबुको हत्या गरेको वारदातमा निवेदकले जाहेरी दिई तेह्र जना उपर सिराहा जिल्ला अदालतमा अभियोग-पत्र दायर भई कर्तव्य ज्यान मुद्दा विचाराधीन रहेको छ । श्री सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०६९।१।५ मा जारी भएको परमादेश र मुद्दा फिर्ताका सम्बन्धमा प्रतिपादित न्यायिक सिद्धान्त विपरित तथा गैर राजनीतिक प्रकृतिको कर्तव्य ज्यान मुद्दा फिर्ता लिने गरी मिति २०६९।७।१४ मा माननीय गृह मन्त्रीस्तरको निर्णयबाट सिफारिश भई मिति २०६९।८।२१मा सम्माननीय प्रधानमन्त्रीबाट स्वीकृत भएको मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय र भए गरेका काम कारवाही उत्प्रेषणको आदेशबाट बदर गरी निर्णय कार्यान्वयन नगर्नु भन्ने अन्तरिम आदेश समेत जारी गरिपाउँ भन्ने माग गर्नु भएको देखिन्छ ।

३. मिति २०६७।४।१७ गते बेलुका ५ बजेको समयमा रामकुमार कामैत समेतका जना १३ले सिराहा जिल्ला, मभौरा गा.वि.स. वडा नं. ८ मा पर्ने हृदयनारायण कामैतको घर आगनमा खुशीलाल साहका बाबु भोलाही साहुलाई लाठी, ईटा, ढुङ्गा समेतले कुटपिट गरी मारेको कसूर वारदातमा राम कुमार कामैत, हृदय नारायण कामैत, लक्ष्मी कामैत, चौठी कामैत, रामकृष्ण कामैत, हरि नारायण कामैत, राम अवतार कामैत, राम उद्गार यादव, देवेन्द्र प्रसाद यादव, विल्टु यादव, जमाहर यादव, सुरेश यादव र पल्लु यादव समेतका जना १३ उपर मुलुकी ऐन ज्यान सम्बन्धी महलको १ नं को कसूरमा प्रतिवादी मध्येका हृदय नारायण कामैतका हकमा उक्त महलको १३(४) नं को सजाय र बाँकी प्रतिवादी जना १२ का हकमा १३(३)नं बमोजिम सजाय गरिपाउने मागदावी लिई सिराहा जिल्ला अदालतमा अभियोगपत्र दायर गरिएकोले सो अदालतमा उक्त कर्तव्य ज्यान मुद्दा विचाराधीन रहेको अवस्था छ ।
४. सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट नेपाल सरकारवादी भएको मुद्दा फिर्ता लिने नेपाल सरकारको निर्णय विरुद्ध परेका सम्बत २०६६ सालको रिट नं २०६६-wo-१३३३ (निवेदक सुकदेव राय यादव वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय समेत भएको उत्प्रेषण, प्रतिषेध समेतको रिट), सम्बत २०६६ सालको रिट न.२०६६-wo-१३४५ (निवेदक अधिवक्ता गोपी बहादुर भण्डारी वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री समेत भएको उत्प्रेषण, परमादेश समेतको रिट) र सम्बत २०६७ सालको रिट नं ०६७-wo-०२५० (निवेदक हरिमाया दनाई वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय समेत भएको उत्प्रेषण, प्रतिषेध र परमादेश समेतको रिट) मा सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०६९।१।५ मा आदेश जारी हुँदा अन्य कुराका अतिरिक्त मुद्दा फिर्ता गर्ने निर्णय गर्नु अघि सो निर्णय गर्नपर्ने मुनासिब कारण सम्बन्धमा मुद्दा चलाउने महान्यायाधिवक्ता वा अन्तर्गतको अभियोक्तासंग पनि परामर्श गरी मात्र मुद्दा फिर्ता गर्ने निर्णयको परिपाटी विकास गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको आदेश जारी भएकोले त्यसरी परामर्श माग भएका अवस्था महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट मुनासिब परामर्श दिने गरिएको छ ।
५. खुशीलाल साहको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी हृदय नारायण कामैत समेतका जना १३ भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दाका सम्बन्धमा तीनवटा राजनीतिक दलको सिफारिश भएकोले राजनीतिक प्रतिशोधयुक्त मुद्दा दायर भएको हो, होइन राय प्रतिक्रियाको लागि गृह मन्त्रालयको च.नं. ५३५ मिति २०६९।१।३१को पत्रबाट राय माग भै आएको थियो । यस कार्यालयको च.नं ९६१५ मिति २०६९।२।७ को पत्रबाट “सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९को कानूनी व्यवस्था अनुसार सरकारी वकील कानूनको शासनका संवाहक हुन्, महान्यायाधिवक्ता र मातहतका सरकारी वकीलले सम्पादन गर्ने अभियोजनको कार्य संविधान र प्रचलित कानून बमोजिम हुने हुँदा अभियोजन राजनीतिक प्रतिशोधका आधारमा हुँदैन । अभियोजन गर्ने काम कर्तव्य सवूद प्रमाणका आधारमा हुने कानूनी व्यवस्था भएकोले राजनीतिक प्रतिशोधबाट मुद्दा दायर भएको हो, होइन भन्ने जबाफ सूचक प्रश्नमा राय प्रदान गर्न नमिल्ने र मुद्दा फिर्ता सम्बन्धी नीतिगत विषयमा मन्त्रालयको धारणा सहित माग भै आएमा कानून बमोजिम राय प्रदान गर्न सकिने” व्यहोराको राय पठाइएको देखिन्छ ।
६. राजनीतिक प्रतिशोधबाट मुद्दा दायर भएको भनी राजनीतिक दलबाट सिफारिश भै आएका सि.नं.१ देखि ७९ सम्मका मुद्दा फिर्ता लिने सिफारिश गर्न सकिने मन्त्रालयको दृष्टिकोण रहेको तथा द्वन्दकाल

र मधेश आन्दोलनका अवधिमा घटेका र राजनीतिक प्रकृतिका मुद्दा फिर्ता लिन मिल्ने सम्बन्धमा रायको लागि पुनः गृह मन्त्रालयको च.नं.७ मिति २०६९।४।४को पत्रबाट राय माग भएकोमा यस कार्यालयबाट मिति २०६९/४/११ मा “मुद्दा फिर्ता लिने सम्बन्धमा राजनीतिक समूहसंग नेपाल सरकारले सम्झौताबाट प्रतिवद्धता व्यक्त गरिसकेको हुनाले प्राप्त पत्रमा उल्लिखित सि.नं. १ देखि ७९ सम्मका सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरू सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९को दफा २९(१) अनुसार नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्बाट फिर्ता लिन उपयुक्त र मुनासिव भएको” भन्ने राय परामर्श पठाइएको अवस्था छ ।

७. फौजदारी न्याय प्रशासनको क्षेत्रमा गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा अपराध अनुसन्धान र अभियोजनको कार्य कार्यपालिकाको क्षेत्राधिकार भित्रको विषय हो । नेपाल सरकारबाट अभियोजन गरी सरकार वादी भै दायर भएका मुद्दा देश र समाजको वृहत्तर हितका लागि त्यस्ता मुद्दा चलिरहनु भन्दा अन्त्य हुनु नै समाजको हित अनुकूल हुने देखिएमा अपवादको रूपमा फिर्ता लिने मन्त्रपरिषद्बाट निर्णय गरी अदालतको मञ्जुरीका लागि प्रस्तुत गरिन्छ । सामाजिक अक्षुण्णता कायम राख्दै सामाजिक, धार्मिक वा साम्प्रदायिक सहिष्णुता र सद्भाववाट त्यस्ता मुद्दा फिर्ता गर्नु पर्ने विशेष अवस्था सृजना भै मुद्दा फिर्ता गर्नु समाजको हित अनुकूल हुने देखिएमा मुद्दा फिर्ता लिनु पर्ने हुन्छ । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा २९(१) ले नेपाल सरकारबाट मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय गरेपछि त्यसको पूर्णता अदालतको मञ्जुरीपछि मात्र प्राप्त हुन्छ । नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्को नीतिगत निर्णयबाट मुद्दा फिर्ता लिने गरी भएको निर्णयको पूर्णताका लागि अदालतको मञ्जुरी आवश्यक हुनेमा नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्बाट निर्णय नहुँदै अपरिपक्व अवस्थामा प्रस्तुत रिट निवेदन दायर भएको देखिन्छ । मुद्दा फिर्ता लिने विषय नेपाल सरकार कार्य विभाजन नियमावली, २०६९ को नियम ५ र ६ तथा अनुसूची ५ को क्रमसंख्या ६ मा कानून, न्याय संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र अन्तर्गतको र मन्त्रालयको प्रस्ताव उपर नेपाल सरकार (कार्य सम्पादन) नियमावली, २०६४को अनुसूची-१को विषय नं. ११ अनुसार मन्त्रपरिषदले कुनै निर्णय नै नगरेको अवस्थामा प्रस्तुत मुद्दा फिर्ता लिन मन्त्रपरिषद्बाट निर्णय भएको अवस्था नै नहुँदा रिट निवेदन खारेजभागी छ ।
८. सरकारवादी फौजदारी मुद्दा फिर्ता लिने गरी नेपाल सरकार मन्त्रपरिषदले निर्णय गर्नु पर्ने र निर्णय भएपछि कार्यान्वयनको लागि कानून, न्याय संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयबाट महान्यायाधिवक्ता कार्यालयमा निर्णय सहितको पत्र प्राप्त हुने प्रचलन छ । त्यसरी पत्र प्राप्त भएपछि मुद्दा विचाराधीन रहेको अदालतमा मञ्जुरीको लागि पत्र पठाउन यस कार्यालयबाट सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालयमा पत्र पठाउने गरिएको छ । खुशीलाल साहको जाहेरी परेको र प्रतिवादी हृदय नारायण कामैत समेतका जना १३ भएको प्रस्तुत कर्तव्य ज्यान मुद्दा फिर्ता लिने गरी मन्त्रपरिषद्बाट कुनै निर्णय नभएको र यस कार्यालयबाट मातहतका सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालयमा पत्राचार समेत नगरिएको अपरिपक्व अवस्थामा प्रस्तुत रिट निवेदन दायर भएको देखिन्छ । मुद्दा फिर्ता लिने गरी मन्त्रपरिषद्बाट निर्णय भएपछि पनि अदालतबाट सो निर्णयको औचित्यमा प्रवेश गरी मञ्जुरी दिने नदिने सन्दर्भमा न्यायिक परीक्षण गर्न पाउने अवस्था बाँकी नै हुँदा प्रक्रियाको पूर्णतामा प्रवेश नगर्दै निवेदन माग बमोजिमको आदेश जारी गर्नु पर्ने अवस्था छैन, रिट निवेदन खारेजभागी छ ।

९. तसर्थ नेपाल सरकार वादी भएका वा नेपाल सरकार विरुद्ध परेका मुद्दा मामिलामा नेपाल सरकारका तर्फबाट बहस पैरवी र प्रतिरक्षा गर्ने तथा कानूनको शासनलाई साकार पार्ने कार्यमा प्रतिबद्ध महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट मुद्दा फिर्ताका सम्बन्धमा जारी भएको न्यायिक आदेश बमोजिम मुनासिव राय परामर्श दिने बाहेक थप भूमिका हुदैन । विवादित विषयमा नेपाल सरकार मन्त्रपरिषदबाट कुनै निर्णय नै नभएको, मन्त्रपरिषदबाट निर्णय भएपछि पनि अदालतबाट मुद्दा फिर्ताको मञ्जुरी आवश्यक पर्ने हुँदा मन्त्रपरिषदबाट निर्णय नभएको अपरिपक्व अवस्थामा निवेदकको माग बमोजिमको आदेश जारी गर्नु पर्ने अवस्था नहुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउन सम्मानित अदालत समक्ष सादर निवेदन गर्दछु ।
१०. प्रस्तुत रिट निवेदन सुनुवाइ हुँदा इजलास समक्ष उपस्थित भई बहस पैरवी गर्ने सरकारी वकीलको बहस बुँदालाई समेत यसैको अभिन्न अंग मानिपाउँ ।
११. यसमा लेखिएको व्यहोरा ठीक साँचो छ, भुट्टा ठहरे कानून बमोजिम सहने बुझाउने छु ।

लिखितजवाफ प्रस्तुतकर्ता

(पुष्पराज कोइराला)

नायव महान्यायाधिवक्ता
महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल

ईति सम्बत् २०६९ साल माघ २ गते रोज ३ शुभम्..... ।

९. बहस नोट*

श्री सर्वोच्च अदालतमा चढाएको

बहस नोट

संभवत २०६१ सालको फौ.पु.नं.३७६१/३७६२/३७६३/३०६२)

(०६६-CF-०००५,०००६,०००७,०००८,०००९,००१०,००१,००१२)

पूर्ण इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती

माननीय न्यायाधीश श्री भरतराज उप्रेती

माननीय न्यायाधीश श्री कमलनारायण दास

इन्दुकुमार पौडेल र रोहिणी उपाध्यायको जाहेरीले वादी नेपाल सरकारका तर्फबाट बहसनोट

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका सह-न्यायाधिवक्ता सरोजप्रसाद गौतम ----- प्रस्तुतकर्ता

विरुद्ध

जिल्ला मोरङ्ग, विराटनगर उ.म.न.पा. वडा नं. १६ पाञ्चाली बस्ने महेश चापागाई -----१
मालपोत कार्यालय, मोरङ्ग विराटनगरमा तत्काल खरिदार पदमा कार्यरत रही हाल नापी
गोश्वारा विराटनगरमा ना.सु. पदमा कार्यरत मोरङ्ग जिल्ला, विराटनगर उ.म.न.पा.वडा नं.
१६ पाञ्चाली बस्ने सकुन्तला चापागाई----- १
जिल्ला मोरङ्ग, विराटनगर उ.म.न.पा. वडा नं. ४ कन्चनवाडी घर भई मालपोत कार्यालय
मोरङ्गका तत्कालीन मालपोत अधिकृत गोपीकृष्ण पराजुली-----१
जिल्ला मोरङ्ग, विराटनगर उ.म.न. पा. वडा नं. १५ बस्ने अशोकजंग राणा भन्ने अशोक
प्रताप राणा-----१

पुनरावेदक
प्रतिवादी

विषय :- भ्रष्टाचार ।

उल्लिखित प्रतिवादी समेतसंगको भ्रष्टाचार मुद्दामा सम्मानित अदालतका पूर्ण इजजास समक्ष मिति २०६१।२।२५ देखि बहस प्रारम्भ भई मिति २०६१।४।३२ मा बहस गर्ने क्रम समाप्त भएको र मिति २०६१।५।२१ मा निर्णय सुनाउने गरी तोकिएको हुँदा प्रतिवादीहरूका हकमा शुरु विशेष अदालत

- * प्रस्तुत बहस नोट तयार पार्न सहन्यायाधिवक्ता श्री धर्मराज पौडेलको सहयोग रहेको र प्रस्तुत मुद्दा सर्वोच्च अदालत पूर्ण इजलासबाट कसूर ठहर भएको फैसला ने.का.प. २०६९, अंक ८ नि.नं. ८८७४ पु. १२३८ मा प्रकाशित भैसकेको छ ।

काठमाडौंबाट मिति २०६०।१२।३ मा र यिनै प्रतिवादीहरू समेत विपक्षी रहेको ठगी मुद्दामा पुनरावेदन अदालत, विराटनगरबाट मिति २०६७।१।१३ मा प्रतिवादीहरूका हकमा कसूर कायम हुने ठहरी भएको फैसला सदर कायम राखी प्रतिवादीहरूलाई अभियोग दावी बमोजिम सजाय गरी पाउँ भनी वादी नेपाल सरकारका तर्फबाट सर्वोच्च अदालत, नियमावली, २०४९ को नियम ६६ को उप-नियम(३) बमोजिम इजलासका आदेश अनुसार निम्नलिखित व्यहोराको बहसनोट सादर प्रस्तुत गर्दछु ।

१. प्रस्तुत मुद्दाको सम्पूर्ण व्यहोरा मिसिल अवलोकनबाट अवगत हुने हुँदा यहाँ विस्तृत रूपमा तथ्य उल्लेख गरिएको छैन । यसपूर्व सम्मानित अदालतका संयुक्त इजलास समक्ष प्रस्तुत मुद्दा विचाराधीन रहँदा यस कार्यालयको तर्फबाट मिति २०६८।१।७ मा प्रस्तुत बहस नोट समेतलाई आधार मानी संयुक्त इजलासबाट उठाइएका प्रश्नमा आधारित रही बहस नोट प्रस्तुत गरिएको छ ।

२. **अभियोगपत्र दावी सम्बन्धी व्यहोरा :-**

रोहिणी कुमारी उपाध्यायका नाउँमा दर्ता कायम रहेको मोरङ जिल्ला, विराटनगर उप-म.न.पा. वडा नं १५ को कि.नं. १२८ को ज.वि. ०-२-० (दुई कठ्ठा) जग्गा निज जग्गाधनीलाई थाहा नदिई मिति २०५६/४/२ मा वास्तविक जग्गा धनी रोहिणी कुमारी उपाध्यायको मोठ सेस्तामा नक्कली व्यक्ति बालकुमारी पोखरेलबाट फोटो टाँस गरी प्रमाणित गर्न लगाई सो को प्रतिलिपि बाल कुमारी पोखरेललाई उपलब्ध गराई मिति २०५६/५/१८ मा नक्कली नागरिकता समेतका आधारमा रोहिणी कुमारी उपाध्यायका नाउँको जग्गा नक्कली व्यक्ति रोहिणी कुमारी उपाध्याय खडा गरी मोठ सेस्ता नभिडाई मिले भिडेको छ भनी हचुवा तवरबाट व्यहोरा लेखी शिवप्रसाद रिजाललाई विक्री गराएको जग्गा सुक्रिविक्री राजिनामा पास गर्दा अड्डामा गन्ती गरी लिनु दिनु पर्ने रकम बैंकमा जग्गा गर्न जानु भौचर भएमात्र पास हुन्छ भनी कानूनी व्यवहारमा नभएको कुरा गरी प्रतिवादीहरूको मिलेमतोबाट रकम बाँडी खार्य जग्गा खरिद गर्ने व्यक्तिलाई हानि र आफु समेतलाई गैरकानूनी लाभ हुने कार्य गरेकाले प्रतिवादी गोपीकृष्ण पराजुली र सकुन्तला चापागाईंलाई भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ७(१) बमोजिम सजाय हुने दावी लिईएको देखिन्छ । प्रतिवादी बालकुमारी पोखरेलले आफ्नो नाममा नभएको जग्गाको प्रमाण पूर्जाको प्रतिलिपि अरु प्रतिवादीसंग मिली आफ्नो फोटो टाँसी सहीछाप गरी नक्कली जग्गा धनी बनी र प्रतिवादी राजन भन्ने युवराज पोखरेलले आफ्नी काकी नाताकी मान्छेलाई रोहिणी कुमारी उपाध्याय बन्न रूपैयाको प्रलाभन देखाई जग्गा विक्री गरी अरु प्रतिवादीहरूसंग मिली बाँडी खाएको हुँदा निज बालकुमारी पोखरेल र युवराज पोखरेललाई उक्त ऐनको दफा ८ बमोजिम सजाय गरी पाउन दावी रहेको छ ।

प्रतिवादी महेश चापागाईं, अशोकजंग राणा भन्ने अशोक प्रताप राणा, उमेश कुमार नेपालले सकुन्तला चापागाईंसंग मिली जग्गा पाको छ भनी शिवप्रसाद रिजाललाई

विश्वासमा पारी बालकुमारी पोखरेललाई रोहिणी कुमारी हुन् भनी चिनाई सहयोगीको भूमिका निभाई भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १६ क.को कसूरमा दफा ७ र ८ एवं दफा १६ क. बमोजिम तथा उमेश नेपालले उक्त ऐनको दफा १६ क.को प्रतिवन्धात्मक वाक्यांश बमोजिम कसूर गरेकोले निज उमेश नेपाललाई सजाय हुन र प्रतिवादी दान बहादुर पोखरेल भन्ने रामप्रसाद उपाध्यायले वदनियतपूर्वक रु.५,७५,०००/- बैकमा जम्मा गराई भोलीपल्ट रु. ५,००,०००/- भिकी वाँडी खाई उक्त ऐनको दफा १६ क. को प्रतिवन्धात्मक वाक्यांश अनुसारको कसूरमा दफा ८ र १६ क. बमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्ने पुनरावेदन अदालत, विराटनगरमा मिति २०५६/१०/१० मा दायर गरिएको अभियोग पत्र मागदावी रहेकोमा मिति २०५९/५/९ मा नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित सूचना बमोजिम प्रस्तुत मुद्दा विशेष अदालतमा सरी कारवाही भएको अवस्था छ ।

३. विशेष अदालत, काठमाडौंको फैसला

प्रस्तुत मुद्दा विशेष अदालत, काठमाडौंबाट मिति २०६०/१२/३ मा फैसला भएको छ । सो फैसलाले प्रतिवादीहरूको कसूर दायित्व निर्धारण गर्दै आफ्नो काम कर्तव्य र जिम्मेवारीप्रति सजग र सतर्क रहनु पर्ने मालपोत जस्तो श्रेस्ता अड्डाका अधिकृत गोपीकृष्ण पराजुलीले काल्पनिक नागरिकता नम्बर हालेको र फोटो पेश गरेको कुरालाई आधार लिई वास्तविक बुझ्दै नबुझी जग्गा धनी प्रमाण पूर्जा प्रमाणित गरी दिएको र जग्गा रजिष्ट्रेशन गरिदिएको कार्यलाई लापरवाही र हेल्चेक्र्याईको रूपमा मात्र हेर्न सकिने अवस्था भएन । निजको नियत सफा नरहेको प्रष्ट हुन आएकोले नक्कली जग्गा धनी रोहिणी कुमारी उल्लेख गरेको नागरिकताको विवरणमा काठमाडौं हाँडीगाउँ न.पा. वडा नं. १/२९५ लेखिएकोलाई समेत विचार नगरी सदनियतबाट भएको अनुमान गर्न सकिने मनासिव आधार नदेखिँदा गोपीकृष्ण पराजुलीले भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ७(१) अन्तर्गतको कसूर गरेको ठहरी दफा ७(१) र २९(२) बमोजिम रु.५,०००/- जरिवाना भएको देखिन्छ ।

प्रतिवादी सकुन्तला चापागाईले शिवप्रसाद रिजाललाई जग्गा धनी आफ्नो चिनजानको मान्छे हुन् भन्ने र जग्गा पक्का छ भन्ने कुराको विश्वास दिलाई जग्गा पास गर्दाका वखतमा मालपोत अधिकृतसंगै रहेकी निजले आधा रकम बैकमा जम्मा गर्न र आधा रकम टेबुलमा बुझ्दा फरक पर्दैन भनी आफ्नो फाइदाका लागि आरोपित कसूर गरेको देखिँदा निजलाई उक्त ऐनको दफा ७(१) र दफा २९(२) बमोजिम रु.५,०००/- जरिवाना हुने ठहर भएको छ ।

प्रतिवादी बालकुमारी पोखरेल र राजन भन्ने युवराज पोखरेलले मिलेमतो गरी भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ८ अन्तर्गतको कसूर गरेको देखिएकोमा बालकुमारी पोखरेलको मृत्यु भैसकेको हुँदा कसूर ठहर भएपनि सजाय गर्नुनपर्ने, प्रतिवादी युवराज पोखरेललाई ऐनको दफा ८ र दफा २९(२) बमोजिम रु.४,०००/- जरिवाना हुने ठहरेको देखिन्छ ।

त्यसैगरी प्रतिवादीहरू महेश चापागाई, दानबहादुर भन्ने राम प्रसाद उपाध्याय र अशोकजंग भन्ने अशोक प्रताप राणाले मतियारको भूमिका निर्वाह गरी ऐनको दफा १६क अन्तर्गतको कसूर गरेको देखिँदा उक्त ऐनको दफा १६क र दफा २९(२) बमोजिम जनही रु.२,०००/- जरिवाना हुने तथा प्रतिवादी उमेश कुमार नेपाललाई उक्त ऐनको दफा १६क को प्रतिवन्धात्मक वाक्यांश र दफा २९(२) बमोजिम रु.४,०००/- जरिवाना हुने र विगोको हकमा यिनै प्रतिवादीहरू समेत उपर मोरङ्ग जिल्ला अदालतमा चलेको फौ. नं. ३०० को ठगी मुद्दाको फैसला बमोजिम हुने नै हुँदा विगो सम्बन्धमा विचार गर्नु परेन भन्ने समेत ठहर गरी मिति २०६०/१२/३ मा फैसला भएको अवस्था छ ।

४. ठगी मुद्दामा पुनरावेदन अदालत, विराटनगरबाट भएको फैसला

मोरङ्ग जिल्ला, साविक विराटनगर न.पा. वडा नं. १० को हाल विराटनगर उप-म.न.पा. वडा नं. १५, कि.नं. १२८ को जग्गा ०-२-० (दुईकट्टा) काठमाडौँ हाँडीगाउँ बस्ने रोहिणी कुमारी उपाध्यायका नाउँमा दर्ता रहेको, प्रतिवादीहरूले नक्कली मानिस खडा गरी मिति २०५६/५/१८ मा मालपोत कार्यालय मोरङ्गबाट पारित गराई जग्गाको मूल्य वापत भनी रु.१०,००,०००/- र राजश्व तिरेको रु.८०,०००/- समेत रु.१०,८०,०००/- फिर्ता दिलाई पाउँ भन्ने शिवप्रसाद रिजालको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार, प्रतिवादी गोपीकृष्ण पराजुली समेतका जना-९ भएको ठगी मुद्दामा पुनरावेदन अदालत, विराटनगरबाट मिति २०६७/१/१३ मा फैसला हुँदा जग्गा धनी रोहिणी कुमारीले आफ्नो सम्पत्ति अनधिकृतरूपमा अपहरण गरिएको विषयमा उपचार प्राप्त गर्न जाहेरी दिई भ्रष्टाचार मुद्दाको कारवाही चलेको र जाहेरवाला शिवप्रसाद रिजालले आफुलाई भुक्त्याई गफलतमा पारी रकम ठगी गरेको विषयमा कारवाही चलाई विगो असूल उपर गराई पाउन जाहेरी दिई मुद्दा चलेको देखिन्छ । कसैको गैरकानूनी काम कारवाहीबाट कोही पीडित हुन्छ र त्यसबाट धेरै कानूनको उल्लंघन हुन गएको अवस्था छ भने कुन कानून अन्तर्गत कारवाही चलाई उपचार प्राप्त गर्ने भन्ने कुरा पीडितको इच्छामा भर पर्दछ । दुईजना पीडितले छुट्टा छुट्टै कानूनको उपचार माग गरेको अवस्थामा दोहोरो खतराको सिद्धान्तले रोक्छ भनी अर्थ गर्दा न्यायमा पीडितको पहुंच कुण्ठित हुन जान्छ । प्रतिवादीहरूको क्रियाले भ्रष्टाचार सम्बन्धी कानूनी र ठगी सम्बन्धी कानूनको उल्लंघन भई दुईजना व्यक्तिहरू पीडित भएको अवस्था छ । दोहोरो खतराको सिद्धान्तले एउटै कसूरमा उही व्यक्तिलाई एकभन्दा बढीपल्ट उही मुद्दा चलाउने र सजाय गर्न रोक्ने हो । तर प्रतिवादीहरूलाई एउटै मुद्दा दुई पटक चलाईएको वा सजाय गरिएको अवस्था नहुँदा यसमा दोहोरो खतराको सिद्धान्त (Principle of Double Jeopardy) लागू हुँदैन ।

प्रतिवादीहरू बालकुमारी पोखरेल, सकुन्तला चापागाई, महेश कुमार चापागाई, गोपीकृष्ण पराजुली, अशोकजंग राणा, उमेशकुमार नेपाल, उवराज पोखरेल र दानबहादुर

पोखरेलले अभियोग दावी बमोजिम मुलुकी ऐन, ठगीको महलको १ नं र २ नं को कसूर गरेको आधारमा ठगीका ४ नं. बमोजिम सजाय गरेको शुरु मोरङ्ग जिल्ला अदालतको फैसला मिलेकै देखिंदा सदर हुने, प्रतिवादी पवित्रा पोखरेलका हकमा जिल्ला अदालत, नियमावली, २०५२ को नियम १९क(४) बमोजिम तामेलीमा रहने भएपछि, निजबाट समेत विगो भराउँदा सुनुवाईको मौका नै नदिई विगो भराउने ठहर गरेको फैसला बालकुमारी पोखरेलका हकमा निजको मुद्दा चल्दा चल्दै मृत्यु भएकोले निजलाई जरिवाना माफ हुने भएपनि निजलाई समेत दामासाहीले जरिवाना गर्नुपर्नेमा निज बाहेक सातजना प्रतिवादीहरूलाई मात्र दामासाहीले जरिवाना गर्ने गरी शुरु मोरङ्ग जिल्ला अदालतबाट मिति २०६०/३२० मा भएको फैसला सो हदसम्म मिलेको नदेखिंदा केही उल्टी हुने तथा अरुमा शुरु फैसला मिलेकै देखिंदा सदर हुने ठहर्छ। प्रतिवादीहरूको पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्दैन भन्ने समेत पुनरावेदन अदालत, विराटनगरबाट मिति २०६७/१/१३ मा फैसला भएको अवस्था छ।

५. प्रतिवादीहरूको पुनरावेदन जिकिर

सम्मानित अदालत समक्ष दायर पुनरावेदनमा मूलतः एउटा तथ्य एवं विषय वस्तुबाट दुई वा दुईभन्दा बढी अपराधको सृजना हुन सक्तैन र दोहोरो सजाय गर्न मिल्दैन भन्दै फौजदारी न्यायको मान्य सिद्धान्त कसैलाई पनि एउटै मुद्दामा दुईपटक खतरामा राख्न हुँदैन भन्ने समेतले एउटै विषयवस्तुमा ठगी, भ्रष्टाचार, कित्तै लगायतका मुद्दा दायर गरी दोहोरो सजाय गरेको फैसला मौलिक हकको समेत विपरित छ तसर्थ विशेष अदालतले कसूर ठहर गरेको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा सफाई पाउँ भन्ने महेश चापागाई र सकुन्तला चापागाईको पुनरावेदन जिकिर रहेको छ।

यसैगरी अशोकजंग राणा भन्ने अशोक प्रताप राणाले दायर गर्नु भएको पुनरावेदनमा दोहोरो खतराको सिद्धान्त भित्र नपर्ने भनी शुरु विशेष अदालतले गरेको फैसलामा सवैधानिक व्यवस्थाको गलत व्याख्या भएको छ। दोहोरो खतरा नपरेको भनी कसूर ठहर गरे पनि विगोको दावीलाई ठगी मुद्दाबाट हेरिने भनी पन्छाईएको छ। एकै क्रियाबाट भएका कामहरू धेरै कानूनका परिभाषाभित्र परेमा सबैमा मुद्दा चलाउँदा अन्याय हुन जानेतर्फ विचार गरिएको छैन। अन्य प्रतिवादीसंग मत सल्लाह नभएको अवस्थामा दोषी ठहर भएको फैसला बदर गरी सफाई पाउँ भन्ने अशोकप्रताप राणाको पुनरावेदन जिकिर रहेको देखिन्छ।

त्यसैगरी पुनरावेदक प्रतिवादी गोपीकृष्ण पराजुलीले आफ्नो पुनरावेदन जिकिरमा मूलतः कानून बमोजिम गर्नुपर्ने कार्यको परिस्थितिजन्य अवस्थाको न्यायसम्मत विवेचना नगरी एउटै कार्य र कसूरका लागि दुईवटा पृथक पृथक मुद्दा चल्ने, कारवाही हुन एवं सजाय गर्न नमिल्नेमा संविधानले प्रत्याभूति गरेको दोहोरो खतराको सिद्धान्त प्रतिकूल ठगी र भ्रष्टाचार दुई अलग अलग मुद्दामा कसूर ठहर गरिएको छ। मिति २०५७/१/११ मा ठगी मुद्दा चलाई सो मुद्दामा सजाय भैसकेपछि पुन सोही कार्यका लागि भ्रष्टाचार मुद्दामा कसूरदार

ठहर गरी विशेष अदालतबाट भएको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरी सफाई दिलाई पाउँ भन्ने समेतको जिकिर लिएको देखिन्छ ।

६. सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलासबाट उठाइएका प्रश्नहरू

प्रस्तुत मुद्दाको उठान हुँदा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १४(२) मा कुनै पनि व्यक्ति विरुद्ध अदालतमा एकै अपराधमा एक पटक भन्दा बढ्ता मुद्दा चलाइने र सजाय गरिने छैन भनी मौलिक हकको रूपमा संरक्षण प्रदान गरेको छ । त्यसैलाई निरन्तरता दिँदै नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(६) ले पनि सोही किसिमको व्यवस्था गरेको पाईन्छ । कुनै कसूरमा एक पटक कुनै व्यक्ति उपर अभियोग लगाई सक्षम अदालतमा मुद्दा चली निजले सफाई वा सजाय पाएमा सोही कसूरमा पुनः सोही व्यक्ति उपर सोही विषयमा मुद्दा चलाउन सकिने देखिँदैन । एकपटक मुद्दा परी सक्षम अदालतबाट विवादको टुङ्गो लागिसकेपछि सो फैसला बदर नभएसम्म अधिको मुद्दा दुनियावादी भै चलेको भन्ने नाताले मात्र सरकारवादी भई पुनः सोही विषयमा मुद्दाको अनुसन्धान र तहकिकात गर्न तथा मुद्दा चलाउन नमिल्ने भनी (ने.का.प. २०६७, अंक ९, नि.नं. ८४५९, पृष्ठ १५१४) मा सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ ।

विवादको सृजना हुँदा तत्काल वहाल रहेको अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, ऐन, २०४८ को दफा ४(४) मा ... अदालतको न्यायिक काम कारवाही सम्बन्धमा यस ऐन अन्तर्गत अनुसन्धान वा तहकिकात गर्ने वा अन्य कुनै कारवाही चलाउने अधिकार आयोगलाई हुने छैन भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेकोमा रोहिणी कुमारी उपाध्यायले विवादित मिति २०५६/५/१८ को लिखत सम्बन्धमा मिति २०५६/६/१२ मा किर्ते र लिखत बदर मुद्दा दायर गरी विचाराधीन रहेकै अवस्थामा पुनरावेदक प्रतिवादी समेत उपर एकै विषयमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगका तर्फबाट मिति २०५६/१०/१० मा भ्रष्टाचार मुद्दा दायर भएको देखिन्छ । फिराद सहित मुद्दा अदालतमा परिसकेपछि सोही विषयमा जाहेरी लिई अनुसन्धान तहकिकात गर्ने अधिकार अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई नहुने हुँदा तथ्यभिन्न प्रवेश गरी विवेचना गर्नु नपर्ने भनी (ने.का.प. २०५३, अंक ११, नि.नं. ६२८५, पृष्ठ ७८४) मा सिद्धान्त प्रतिपादन भएको देखिन्छ । तसर्थ नेपाल सरकारका तर्फबाट दुई छुट्टाछुट्टै ठगी र भ्रष्टाचार मुद्दाको अभियोग लगाउने र सो अनुरूप दायर भई चलेको दुवै मुद्दामा छुट्टा छुट्टै अदालतबाट फरक ऐन अनुरूप सजाय समेत गर्दा दोहोरो खतरा विरुद्धको सिद्धान्त आकर्षित हुने हो, होइन ? भ्रष्टाचारको कसूरमा सजाय र विगो समेत दावी लिई अभियोग दायर भएकोमा विशेष अदालत, काठमाडौँबाट दावी बमोजिम जरिवानाको सजायसम्म हुने ठहर्‍याई विगोको हकमा मोरङ्ग जिल्ला अदालतमा चलेको ठगी मुद्दाको फैसला बमोजिम हुने भनी विगतर्फ एकिन निर्णय नगरी फैसला गर्न मिल्ने हो, होइन ? एउटै विषय वस्तुमा मोरङ्ग जिल्ला अदालतमा किर्ते र लिखत बदर मुद्दाको फिराद दायर गरी विचाराधीन रहेकै

अवस्थामा त्यसै विषय वस्तु उपर पुनः भ्रष्टाचार मुद्दा चलेकोमा विषयवस्तुमा प्रवेश गरी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को साविक दफा ४(४) को कानूनी व्यवस्था तथा माथि उल्लिखित नजीर सिद्धान्त समेतका सन्दर्भमा मिल्ने हो, होइन जटिल कानूनी प्रश्नको निरूपण पूर्ण इजलासबाट हुन उपयुक्त देखिंदा संयुक्त इजलासको लगत कट्टा गरी पूर्ण इजलासमा पेश गर्नु भन्ने समेत मिति २०६८/१/२७ मा संयुक्त इजलासबाट फैसला भएको छ ।

७. निर्णायक प्रश्नहरू

माथि उल्लेख गरिएको मुद्दाको तथ्यगत संक्षिप्त व्यहोरा, प्रतिवादीहरूको जिकिर र पुनरावेदनमा उठाइएका सवालहरू, मुद्दाको सुनुवाईको क्रममा प्रस्तुत भएका बहस बुँदा र सम्बद्ध कानूनी व्यवस्था समेतलाई दृष्टिगत गर्दा प्रस्तुत मुद्दामा सम्मानित इजलासबाट निरूपण हुनु पर्ने मूलभूत प्रश्नहरू देहाय बमोजिम देखिएका छन् ।

(क) प्रतिवादीहरू उपर मिति २०५६/६/७ मा भ्रष्टाचारतर्फ जाहेरी परी मिति २०५६/१०/१० मा अभियोग दायर भएपछि मिति २०५६/६/१ मा ठगीतर्फ छुट्टै जाहेरी परी मिति २०५७/१/११ मा ठगी मुद्दाको अभियोग पत्र दायर भएकोलाई एकै कसूरमा दुई मुद्दा चलाई दोहोरो खतरामा पारेको मान्न मिल्छ वा मिल्दैन ?

(ख) मोरङ जिल्ला अदालतमा किर्ते र लिखत बदर मुद्दा परी विचाराधीन रहेकै अवस्था भ्रष्टाचार मुद्दामा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट अनुसन्धान भै दायर भएको भ्रष्टाचार मुद्दाको विषयवस्तुमा प्रवेश गरी निरूपण गर्न मिल्ने हो, होइन ?

(ग) प्रतिवादीहरूलाई भ्रष्टाचारतर्फ आरोपित कसूरमा सजाय ठहर गरेको तर विगततर्फ एकिन नै नगरेको विशेष अदालत काठमाडौंको मिति २०६०/१२/३ को फैसला मिलेको छ, छैन र प्रतिवादीहरूको पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्ने हो, होइन ?

८. उपर्युक्त निर्णायक प्रश्नहरूमा आरारीत रही सम्मानित इजलासको सहयोगका लागि मिसिल संलग्न आधार एवं प्रमाणहरू, स्थापित न्यायिक सिद्धान्त, हाम्रो कानून प्रणालीले अवलम्बन र स्वीकार गरेका मान्यता र कानूनी व्यवस्था समेतका आधारमा देहाय बमोजिम बहसनोट प्रस्तुत गरेको छु ।

८.१. सर्वप्रथम पहिलो प्रश्नतर्फ हेर्दा प्रतिवादीहरूले विराटनगर उप-महानगरपालिका वडा नं १५ मा पर्ने कि.नं. १२८ को दुई कट्टा जग्गा प्रतिवादीहरूको मिलेमतोमा काठमाडौंबाट जारी नै नभएको नागरिकता नम्बर र मिति उल्लेख गरी मालपोत कार्यालयमा कार्यरत कर्मचारीहरूको प्रत्यक्ष सम्लग्नताबाट आफुलाई लाभ पुऱ्याउने नियतले जग्गा धनीपूजामा फोटो टाँस गराई नक्कल लिई मिति २०५६/५/१८ मा राजिनामा पास गराई रु. ३० लाख पर्ने जग्गा १० लाख मूल्य राखी पारित गरी आमाको नाममा अर्कै व्यक्तिको फोटो टाँस गरी

काठमाडौं महानगरपालिकाको सट्टा हाँडिगाउँ उप-महानगरपालिका लेखी ल्याएको कागजमा कुनै छानवीन समेत नगरी राजिनामा पारित गराई रु.१० लाख बाँडी खाई भ्रष्टाचार गरेकोले कारवाही गरिपाउँ भन्ने रोहिणी कुमारी उपाध्याय र इन्दुकुमार पौडेलको भ्रष्टाचारतर्फ मिति २०५६/६/७ मा जाहेरी परी अनुसन्धान कारवाही भएको देखिन्छ । यसैगरी मिति २०५६/६/१ मा शिवप्रसाद रिजालले प्रतिवादीहरू माथि ठगी मुद्दाको छुट्टै जाहेरी दरखास्त ऐ. ६ गते दर्ता गरी प्रतिवादीहरूले साविक विराटनगर-१० को हाल विराटनगर १५ मा रहेको कि.नं. १२८ को दुई कट्टा जग्गा काठमाडौं हाँडिगाउँ बस्ने रोहिणी कुमारी उपाध्यायको नाममा दर्ता रहेको जग्गा नक्कली मानिस खडा गरी नागरिकता, जग्गा धनी प्रमाण पूर्जा, मोठ सेस्ता समेत सच्चाई कित्ते गरी मिति २०५६/५/१८ मा मालपोत कार्यालय मोरङ्गबाट पारित गराई रु. १० लाखमा मलाई विक्री गराई रकम ठगी गरेकाले ठगी लिएको रु.१० लाख र राजश्व तिरेको रकम रु.८०,०००।- समेत दिलाई भराई पाउँ र प्रतिवादीहरूलाई कानून बमोजिम कारवाही गरिपाउँ भनी आफुलाई मर्का परेको कुरा खुलाई जाहेरी दरखास्त दिएपछि साधिकार निकायबाट छुट्टाछुट्टै अनुसन्धान भई तत्कालीन कानूनी व्यवस्था बमोजिम पुनरावेदन अदालत, विराटनगरमा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को कसूर स्थापित गरी भ्रष्टाचारतर्फ अभियोगपत्र दायर भएको अवस्था छ । यसै गरी सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन,२०४९ को अनुसूची-१ अन्तर्गत पर्ने ठगी मुद्दाको अनुसन्धान पुरा गरी मोरङ्ग जिल्ला अदालतमा मिति २०५७/१/११ मा ठगी मुद्दाको अभियोग पत्र दायर भएको देखिन्छ । यसरी प्रतिवादीहरू उपर छुट्टा छुट्टै कानून अन्तर्गतका कसूर अभियोगमा छुट्टा छुट्टै अदालतमा कानून बमोजिम अभियोग पत्र दायर भएको अवस्था छ । प्रचलित नेपाल कानूनले कसूर कायम गरी सजायको व्यवस्था समेत गरेकोले कानून बमोजिमको सजाय माग दाबी लिई अभियोगपत्र दायर गर्न नमिल्ने भन्ने कानूनी व्यवस्था नहुँदा अभियोग दाबी कानूनसम्मत छ ।

८.२. तत्काल प्रचलित भ्रष्टाचार निवारण ऐन,२०१७ अन्तर्गत भ्रष्टाचारको कसूर विशेष ऐनद्वारा निर्दिष्ट अपराधिक कार्य हो । यो ऐनको परिच्छेद-२ ले कसूर र दण्ड सजायको व्यवस्था गरेको छ । परिच्छेद-२ अन्तर्गत सजाय हुने कसूरका सम्बन्धमा अनुसन्धान तहकिकात गर्ने र अभियोजन गर्ने सन्दर्भमा नेपाल राजपत्र भाग-३, खण्ड-४७, मिति २०५४/११/१८ मा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगद्वारा प्रत्यायोजित अधिकार अनुरूप अनुसन्धान तहकिकात भई अभियोग-पत्र दायर भएको हो । मुलुकी ऐन प्रारम्भिक कथनको ४ नं. ले विषय विषयमा छुट्टा छुट्टै बनेका कानूनमा लेखिए जतिमा सोही कानून बमोजिम र सो कानूनमा नलेखिएकोमा मुलुकी ऐन बमोजिम गर्नु पर्छ भन्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गरी अन्य ऐनद्वारा अपराध मानिने कार्यलाई विशेष ऐन बमोजिम कारवाही गर्नुपर्ने गरी र त्यस्ता कानूनमा नलेखिएका कुराका हकमा मुलुकी ऐन बमोजिम सामान्य कानून अन्तर्गत समेत कारवाही गर्न सकिने गरी खुला राखेको देखिन्छ । यसैगरी भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ३० ले अरु प्रचलित कानून बमोजिम मुद्दा चल्ने व्यवस्थालाई पनि अंगीकार गरेको छ ।

भ्रष्टाचारको कसूरबाट सरकारी सेवामा रहेका राष्ट्रसेवक वा सार्वजनिक पद धारण गरेका व्यक्तिलाई पदीय हैसियतको दुरुपयोग गरी अन्य व्यक्ति समेत संलग्न रही कसूर गरेको कार्यलाई कानूनी दायरामा ल्याई कसूर स्थापित गरी कारवाही गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था बमोजिम भ्रष्टाचारको अभियोगपत्र दायर गरिएको देखिन्छ ।

प्रतिवादीहरूले इन्दुकुमार पोडेल र रोहिणीकुमारी उपाध्यायलाई समेत हानि र आफुहरूलाई गैरकानूनी लाभ पुऱ्याउने कार्यका अतिरिक्त शिवप्रसाद रिजाललाई विश्वासमा पारी राजिनामा लिखत खडा गरी मिति २०५६/५/१८ मा राजिनामा पारित गरी एकाका नाउँको जग्गा नक्कली व्यक्ति खडा गरी निज शिवप्रसाद रिजाललाई भुक्त्याई धोका दिई गफलतमा पारी रु.१० लाख लिई रु.८०,०००/- राजश्वमा दाखिला गराई ठगी गरेको आधारमा प्रतिवादीहरू उपर ठगीको वारदातमा मुलुकी ऐन ठगीका १ र २ नं को कसूरमा ऐ. ४ नं बमोजिम विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना र कैद समेत गरी पाउन ठगी मुद्दाको अभियोग दायर भएको देखिन्छ । विशेष ऐनले भ्रष्टाचारको कसूर कायम गरेको र सामान्य ऐनले विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना समेत गर्ने ठगीको कसूर कायम गरेको तथा तत्काल प्रचलित भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ३० ले अरु प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम मुद्दा चल्ने व्यवस्थालाई खुला राखेको पाइन्छ । सो अनुसार कुनै व्यक्तिमाथि अरु नेपाल कानून बमोजिम अन्य अदालत वा अड्डाहरूमा कसैले मुद्दा चलाउन पाउनेमा वाधा पुऱ्याएको नमानिने व्यवस्थाले प्रचलित अन्य कानूनले कसूर कायम गरेका मुद्दामा कारवाही चलाउने व्यवस्थालाई संकुचन गरेको मान्न मिल्ने देखिदैन । यसर्थ दुई अलग अलग कानून उल्लंघन भई सो कानून बमोजिम परिभाषित अपराध स्थापित भएको अवस्थामा कानूनद्वारा निषेधित कुनै कार्य गर्दा वा गर्नु पर्ने कार्य नगर्दा एकभन्दा बढी कानून अन्तर्गतको कसूर हुन्छ भने त्यस्तो कसूरमा एक वा सो भन्दा बढी मुद्दा चल्न सक्छ यस्तोमा दोहोरो खतरा विरुद्धको अधिकार प्रतिकूल अभियोजन भएको भन्न मिल्ने देखिदैन । यस सम्बन्धमा “*किशोर श्रेष्ठ विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय, हनुमानढोका समेत*” भएको प्रतिषेध विषयको रिटमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट (स.अ. बुलेटिन वर्ष १२, अंक ४, पूर्णाङ्क-२६२, पृष्ठ १५) सिद्धान्त प्रतिपादन भैसकेको छ । त्यसैगरी भ्रष्टाचार तथा ठगी जस्ता अपराध संगठित प्रकृयाका अपराध हुन् । यस्ता अपराध अरु सामान्य पराध भन्दा पृथक हुन्छन् । दुनियावादी भै चल्ने सामान्य अपराध र सरकारवादी भै चल्ने यस्ता प्रकृयाका संगठित अपराधलाई एउटै दृष्टिबाट हेर्न सकिदैन । वृहत योजना र विस्तारित तयारीका साथ सम्पन्न हुने यस्ता अपराधमा व्यक्तिको भूमिका पृथक हुन्छ । पृथक कानूनले अपराध घोषित गरेका कार्यलाई सो कानूनको दायराबाटै मुद्दा चलाई सजाय गर्नु पर्ने हुन्छ । पृथक कानूनद्वारा व्यवस्थित कसूरमा समान प्रतिवादी भए भन्दैमा दोहोरो खतराको सिद्धान्त आकर्षित हुँदैन । (ने.का.प. २०६७, अंक २, नि.नं. ८३२१, पृष्ठ ३०९) भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन भएकोले यस्ता प्रकृतिका कसूरमा दोहोरो खतराको सिद्धान्तले छुट हुने व्यवस्था रहदैन ।

८.३. दोहोरो खतरा विरुद्धको हक सम्बन्धी सैद्धान्तिक र व्यावहारिक पक्ष

फौजदारी न्याय प्रशासनका सन्दर्भमा विकसित दोहोरो खतरा विरुद्धको हक (Right against double jeopardy) रोमन कानूनको स्थापित सूत्र कसैलाई पनि एउटै कसूरको सम्बन्धमा दुई पटक कारवाही गरी सजाय नगरिने (Nemo debet vis vaxari pro una et eadem causa—A man must not be put twice in peril for the same offence) सिद्धान्तमा आधारित छ । एकपटक गरेको अपराधमा समक्ष अदालतमा कारवाही भएको वा सजाय गरिएको अवस्थामा पुनः कारवाही गरी सजाय गर्नबाट यो अधिकारले बन्देज लगाउँछ । तर एउटै कार्यबाट दुई अलग अलग कानूनले परिभाषित गरेको कसूर स्थापित भएको खण्डमा दुई वा सो भन्दा बढी कानून बमोजिम कारवाही गरी सजाय गर्न यो सिद्धान्तले छेकवार लगाउँदैन । उदाहरणको लागि अवैध बन्दुकले गोली प्रहार गरी कसैले कुनै व्यक्तिको हत्या गरेकोमा ज्यान मुद्दामा कारवाही गर्न र अवैध हातहतियारमा कारवाही गर्न यो सिद्धान्तले बाधा पुऱ्याउँदैन । रोमन कानूनबाट विकसित यो सिद्धान्त वेलायतको कानून प्रणाली (Common Law System) मा तेह्रौं शताब्दी देखि प्रचलनमा आएको हो । दोहोरो खतराको सिद्धान्तलाई परिभाषा गर्दै भनिएको छ । (Double Jeopardy is a procedural defence that forbids a defendant from being tried twice for the same crime on the same set of facts (wikipedia, the free encyclopaedia) यसरी एउटै फौजदारी अपराधका सम्बन्धमा एक पटक भन्दा बढी मुद्दा चलाउन दोहोरो खतराको सिद्धान्तले रोक्दछ । समक्ष अदालतबाट एक पटक फौजदारी कारवाही अन्तिम भएपछि पुनः सोही विषयमा सोही व्यक्ति उपर मुद्दा चलाई सजाय गर्न यो सिद्धान्तले विवन्धित बनाउँदछ । मुद्दाको अन्तिमताको सिद्धान्त (Doctrine of finality of the case) अनुसार त्यही व्यक्ति उपर त्यसै अदालतमा एउटै कसूरमा दोहोरो मुद्दा चलाउने कार्यलाई रोक्ने यो सिद्धान्तको प्रयोजन रहेको हुन्छ । तर प्रस्तुत मुद्दाको सन्दर्भ यो भन्दा फरक रहेको छ ।

वेलायतको कानून प्रणाली (Common Law System) अन्तर्गत दोहोरो खतराको सिद्धान्त दुई अवस्थामा लागू हुने प्रचलन रहेको पाइन्छ । पहिलो अवस्था अन्तर्गत पहिले मुद्दा चलाइएको र सजाय पाएको । (Autrofois acquit or already prosecuted and acquitted) अवस्थामा यो सिद्धान्त लागू भएपनि यसका अपवाद रहेका छन् । वेलायतमा Criminal justice Act, 2003 ले गहन अपराधको सम्बन्धमा पहिले मुद्दा चलाई सफाई पाएको अवस्थामा पछि अर्को छुट्टै प्रमाण फेला परेमा पुनः कारवाही गर्न आदेश दिन सक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । भारतमा पनि पहिले मुद्दा चलाइएको अवस्थामा पनि सजाय नपाएको भए यो सिद्धान्त लागू नहुने मान्यता (Kalawati singh v. State of H.P., AIR 1953 sc 131) रहेको पाइन्छ । यसैगरी एक कार्यबाट दुई अलग अलग कानून अन्तर्गतका

अपराध भएको अवस्थामा भारतको संविधानको धारा २०(२) ले उल्लेख गरेको प्रत्याभूति No person shall be prosecuted and punished for the same offence more than once लागू हुँदैन भन्ने व्याख्या गर्दै Article 20.(2) will have no application where punishment is not for the same offence if the offences are distinct, the rule of double Jeopardy will not apply (*Leo Roy V. Superintendent District Jail, AIR 1958 SC 119*) भनिएको छ । यसैगरी कुनै व्यक्तिको कार्यले दुई भिन्न भिन्न कानून अन्तर्गतका अपराध सृजना गर्दछ भने पहिलो अपराधमा मुद्दा चलाइएकोले अर्को अपराधमा मुद्दा चलाउन रोक्दैन भन्ने व्याख्या गर्दै If one and the same act of a person constitute two different offences, than the punishment for one offence does not bar prosecution and pini shment for the other offence . (*Shiv Prasad Panday v. Central Bureau of Investigation, AIR 2003 SC 1974*) If there are two distinct and separate offences with different ingredients under two different enactments, a double punishment is not barred, (*State of Bihar v, Murad Ali Khan, AIR 1989 SC 1*) माथि उल्लेख भएका भारतको संविधानको धारा २०(२) ले प्रत्याभूत गरेको दोहोरो खतराको सिद्धान्तका सम्बन्धमा प्रतिपादित न्यायिक सिद्धान्त हाम्रो सन्दर्भमा तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १४(२) र हाल प्रचलित नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(६) को सापेक्षतामा समान रहेका छन् । तसर्थ व्यक्तिका कार्य (Action) वा अकार्य (Inaction or omission) ले एक वा बढी कानून अन्तर्गतको कसूर हुन्छ, भने त्यस्तो कसूरमा एक वा सो भन्दा बढी मुद्दा चलन सक्छ, यस्तोमा दोहोरो खतराको सिद्धान्त आकृष्ट हुँदैन । एउटै आपराधिक क्रियाबाट दुई कानून अन्तर्गतको कसूर हुने रहेछ भने सो अनुसार कारवाही हुनु र सजाय हुनु दोहोरो खतरा विरुद्ध नहुने सिद्धान्त सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट **तारक धिताल विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय, काठमाडौं** समेत भएको (सम्बत् २०५४ सालको रिट नं. ३१२३, आदेश मिति २०५८/२/८) उत्प्रेषण विषयको रिटमा समेत प्रतिपादन भएको छ ।

संयुक्त राज्य अमेरिकाको संविधानको पाँचौं संशोधनले उही अपराधको सन्दर्भमा कसैको जीवन दुईपटक खतरामा राखिने छैन (Nor shall any person be subjected for the same offence to be put twice in jeopardy of life or limb) भन्ने प्रत्याभूति प्रदान गरेको पाइन्छ । अमेरिकामा पनि यस सिद्धान्तका अपवाद रहेका छन् । एउटै कार्यबाट दुई अलग अलग कानून अन्तर्गतका कसूर स्थापित भएको अवस्थामा दोहोरो खतराको सिद्धान्त लागू नहुने (Double Jeopardy is not also implicated for separate offences or in separate jurisdictions arising from the same act, *United State v, Felix, 503 US 378(1992)* मान्यता रहेको पाइन्छ । यसैगरी अलग सार्वभौम अपवाद (Separate soverign exception) अन्तर्गत अलग अलग क्षेत्राधिकार रहेको अदालतमा

मुद्दा चलाउने कार्यलाई दोहोरो खतरा विरुद्धको अपवाद मानेको पाईन्छ । (If a man stood in New York and shot and killed a man standing over the broder in Connecticut both Now York and Connecticut could charge the shotter with murder)

प्रतिवादीहरू उपर चलेको भ्रष्टाचार र ठगी मुद्दाको सन्दर्भलाई हेर्ने हो भने पनि दुई अलग अलग कानून अन्तर्गतका अपराधमा दुई अलग अलग क्षेत्राधिकार रहेका अदालत सक्षम अभियोगपत्र दायर भै मुद्दाको कारवाही भएको देखिन्छ । दुवै कसूरबाट पीडित व्यक्ति पनि फरक रहेका छन् । साधिकार निकायले अनुसन्धान तहकिकात गरी समक्ष अदालत समक्ष मुद्दा दायर भएको अवस्था छ । आ-आफ्नो क्षेत्राधिकार अन्तर्गत मुद्दाको कारवाही किनारा गर्न दुवै अदालत सक्षम छन् । न्याय प्रदान गर्ने राज्यको प्रमुख कार्य न्यायपालिकाबाट समेत भएको सन्दर्भमा नागरिकको हित र सेवाका लागि स्थापित निकायबाट न्याय प्राप्तका लागि त्यस्तो निकायसम्म पुग्ने पहुँच (Access) प्रत्येक न्यायका उपभोक्तालाई हुनु पर्छ । दुई अलग मुद्दामा अलग अलग पीडित भएको अवस्थामा अलग अदालतबाट न्याय प्राप्त गर्ने पहुँचका लागि बाटो अवरुद्ध हुन गएमा दोषीलाई सजाय र पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने राज्यको अभिष्ट पुरा हुँदैन । त्यसैले दुई अलग कानून बमोजिमको घोषित अपराधमा निर्धारित सजाय गरिएको सक्षम अदालतको फैसलाले दोहोरो खतरा विरुद्धको हक हनन् गर्दैन । दुई किसिमका मुद्दा दायर गरी दोहोरो खतराको सिद्धान्त विपरीत भयो भन्ने प्रतिवादीहरूको जिकिर स्थापित न्यायिक सिद्धान्त समेतको प्रतिकूल छ ।

९. संयुक्त इजलासबाट उठाइएको दोहोरो खतराको सिद्धान्तले उही व्यक्तिलाई एकभन्दा बढी पटक उही मुद्दा चलाउन र सजाय गर्नसम्म रोक्ने हो तर प्रस्तुत मुद्दामा यी प्रतिवादीहरूलाई एउटै मुद्दा दुई पटक चलाइएको र सजाय गरिएको अवस्था छैन । दुई छुट्टाछुट्टै ऐन, अन्तर्गतको कसूरमा अलग अलग अनुसन्धान तहकिकात भई मुद्दा चलाउन र सजाय गर्नु यो सिद्धान्तले रोक लगाउँदैन ।

९.१. दोस्रो प्रश्न अर्थात् प्रतिवादीहरू उपर कीर्ते र लिखत बदर मुद्दा परी विचाराधीन रहेको अवस्थामा भ्रष्टाचारतर्फ अनुसन्धान तहकिकात भई दायर रहेको भ्रष्टाचार मुद्दामा प्रवेश गरी निरूपण गर्न मिल्ने, नमिल्ने सम्बन्धमा प्रथमतः प्रतिवादीहरूले रोहिणी कुमारी उपाध्यायको नाममा दर्ता श्रेस्ता कायम रहेको जग्गालाई नक्कली रोहिणी कुमारी खडा गरी जग्गा धनी दर्ता प्रमाण पूर्जामा नक्कली व्यक्तिको फोटो टाँसी प्रतिलिपि लिई जाहेरवाला शिवप्रसाद रिजालबाट रकम लिई नक्कली व्यक्तिले उनाउ व्यक्तिको जग्गा बिक्री गरी ठगी गरेको भन्ने ठगीतर्फको कार्य योजनाबद्ध रूपबाट सम्पन्न भएको छ । एउटाको जग्गा नक्कली मानिस खडा गरी जग्गा धनी प्रमाण पूर्जाको नक्कल निकाली जग्गा खरिद गर्ने मानिस खोजी सो मानिसलाई भुक्त्याई रकम लिई ठगी गरेको कार्य सरकारवादी फौजदारी कसूरको दायरामा

पर्वछ । मिति २०५६/५/१८ मा मालपोत कार्यालय मोरङ्गबाट पारित भएको लिखतबाट प्रत्यक्ष रूपमा पीडित हुने व्यक्ति अलग अलग छन् र रकम ठगी भएकोमा ठगिने नै पीडित व्यक्ति हुने र नक्कली व्यक्ति खडा गरी जग्गाको लिखत पारित भएकोमा सो जग्गाको हक स्वामित्व हरण भै अलग व्यक्ति पीडित बन्न पुगेको अवस्था छ । अलग अलग कानूनले निर्धारण गरेको प्रक्रिया र कार्यविधि अवलम्बन गरी न्यायको लागि याचना गर्नु पर्ने अवस्था पीडितको लागि अलग अलग भएको अवस्थामा सक्कली जग्गाधनी रोहिणी कुमारी उपाध्यायबाट कीर्ते र लिखत बदर मुद्दा मिति २०५६/६/१२ मा दायर गरेको देखिन्छ । भ्रष्टाचार र ठगी मुद्दाको फौजदारी दायित्व दुनियावादी मुद्दाको रूपमा दायर भएको लिखत बदर र कीर्ते मुद्दाले पूरा गर्ने अवस्था हुँदैन ।

९.२. त्यसपूर्व रोहिणी कुमारी उपाध्यायका एकाघर सगोलका छोरा इन्दु कुमार पौडेलले मिति २०५६/६/७ मा भ्रष्टाचारतर्फ कारवाही गरीपाउँ भनी तत्कालीन कानूनी व्यवस्था अनुसार जिल्ला प्रशासन कार्यालय, मोरङ्गमा दिएको दरखास्त अनुसार अनुसन्धान कारवाही चली मिति २०५६/१०/१० मा पुनरावेदन अदालत, विराटनगरमा अभियोग पत्र दायर भएको देखिन्छ । तत्काल प्रचलित कानूनी व्यवस्था अनुसार मुद्दाको अनुसन्धान तहकिकात गर्ने साधिकार निकायलाई अनुसन्धान तहकिकात गर्नुपर्ने दायित्व मिति २०५६/६/७ मा नै सृजना भएको अवस्था छ । नक्कली मानिस खडा गरी आफ्नो सम्पत्ति अर्कैका नाममा रजिष्ट्रेशन पारित भएको जानकारी पाएपछि कानूनी उपचारको लागि दुनियावादी देवानी र फौजदारी मुद्दा दायर गरेकोमा सो मुद्दामा प्रयोग हुने कानून, त्यसबाट प्राप्त हुने उपचार तथा अलग कानून बमोजिम विधायिकाले अपराध घोषित गरी सजायको व्यवस्था गरेको र अनुसन्धान तहकिकातको लागि राज्यका साधिकार निकायको जिम्मामा आइसकेको विषय फरक कानूनद्वारा अख्तियार हुने विषय हुन् । संयुक्त इजलासबाट उठाइएको अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा ४(४) को तत्कालीन कानूनी व्यवस्था अनुसार न्यायिक काम कारवाहीको सम्बन्धमा अनुसन्धान तहकिकात गर्ने वा अन्य कुनै कारवाही चलाउने अधिकार अयोगलाई नहुने प्रश्नको सन्दर्भमा अनुसन्धान गर्ने निकाय समक्ष मोरङ्ग जिल्ला अदालतमा लिखत बदर र किर्ते मुद्दा दायर हुनुपूर्व नै अनुसन्धान गर्नुपर्ने दायित्व सृजना भएकोमा कानूनले निर्धारण गरेको दायित्वबाट अलग रहन मिल्ने अवस्था हुँदैन । अलग अलग कानून बमोजिमका कार्यको निचोडमा पुग्नुपर्ने अवस्था हुँदा कानून बमोजिमको अधिकार प्रयोग गरी साधिकार निकायबाट दायर भएको भ्रष्टाचार मुद्दाले उक्त ऐनको दफा ४(४) को बन्देज उल्लङ्घन गरेको अवस्था विद्यमान हुँदैन । सक्षम अदालतबाट सम्पन्न हुने न्यायिक कारवाहीमा अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोगले आफ्नो अधिकारक्षेत्र नाघेको र मुद्दा दायर गरेको निष्कर्ष निकाल्न मिल्दैन ।

९.३. प्रतिवादीहरूले नक्कली मानिस खडा गरी नागरिकता, जग्गाधनी प्रमाण पूर्जा, मोठ सेप्ता समेत सच्याई रु.१०,८०,०००/- ठगी गरेकोले मालपोत कार्यालय मोरङ्गका कर्मचारी, लेखापढी व्यवसायी लगायतका अन्य व्यक्ति समेतलाई ठगीमा कारवाही गरी पाउँ भनी सो

अपराधका पीडित शिवप्रसाद रिजालले मिति २०५६/७/७ मा दिएको जाहेरी दरखास्त अनुसार अनुसन्धान कार्य पुरा गरी सरकारी सेवामा रहेका र नरहेका समेतका नौजना व्यक्ति उपर मिति २०५७/१/११ मा ठगी मुद्दा मोरङ जिल्ला अदालतमा दायर भएको देखिन्छ । छुट्टाछुट्टै कानूनले अपराध घोषित गरेको कार्य गर्ने व्यक्तिलाई कानून बमोजिम सजायको मागदावी लिई अभियोगपत्र दायर भएको र कानूनले निर्धारण गरेको कसूर एवं सजायको दायरा अनुरूप ठहर भएको सजायलाई दोहोरो खतराको सिद्धान्तले छुट पाउने अवस्था हुँदैन । पुनरावेदक प्रतिवादीका तर्फबाट बहसका क्रममा ठगी मुद्दा दायर गर्दा पुनरावेदन अदालतमा दायर नगरिएको र मुद्दा चलाउँदा विभागीय स्वीकृति समेत नलिएको भन्ने समेतका तर्कहरू आएका छन् । मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको २९ नं. को देहाय ८ ले निजामती कर्मचारीले आफ्नो कर्तव्य पालनाको सिलसिलामा गरेको कार्य बाहेक अपराध गर्ने व्यक्तिसँग मिली फौजदारी कानून उल्लङ्घन गरेकोमा देवानी मुद्दामा जस्तो शुरु मुद्दा पुनरावेदन अदालतमा दायर गर्ने अवस्था फौजदारी मुद्दाको सम्बन्धमा रहदैन । न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ७ ले यस्तो प्रकृतिको फौजदारी मुद्दा हेर्ने क्षेत्राधिकार सम्बन्धित जिल्ला अदालतको हुनेमा विवाद छैन । त्यसै गरी निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५७(१)(२) को कानूनी व्यवस्थाले आफ्नो ओहोदाको कर्तव्य पालना सम्पत्ती गरेको कुनै सरकारी कामको सम्बन्धमा मात्र निजामती कर्मचारीले सो सुविधा पाउने हो । कर्मचारीको आवरणमा फौजदारी कानून उल्लङ्घन गरी सुविधाको माग गर्नु आफैमा गैरकानूनी र त्रुटिपूर्ण हुँदा विपक्षीको सो तर्कले मद्दत गर्न सक्ने अवस्था हुँदैन ।

१०. प्रतिवादीहरू महेश चापागाई, सकुन्तला चापागाई, गोपीकृष्ण पराजुली, रामप्रसाद उपाध्याय र अशोकप्रताप राणा समेत उपर विशेष अदालत काठमाडौंबाट मिति २०६०/१२/३ मा कसूर ठहर भई भ्रष्टाचार मुद्दाको फैसला भएको छ । मालपोत कार्यालयका जिम्मेवार कर्मचारीले आफ्नो कर्तव्य र जिम्मेवारीप्रति सजग रही कार्य सम्पन्न गर्नु पर्नेमा काल्पनिक नागरिकता नम्बर हालेको र फोटो पेश गरेको कुरालाई आधार लिई वास्तविकता बुझ्ने कुनै प्रयास नै नगरी जग्गा धनी प्रमाण पुर्जा प्रमाणित गर्ने कार्यमा मिलोमतो र बद्नियत रहेनछ भन्न सकिने अवस्था रहेन । हुँदै नभएको काठमाडौं हाडीगाउँ उप.म.न.पा. वडा नं. १/२, ९५ लेखिएकोलाई समेत विचार नै नगरी सद्नियतबाट काम कर्तव्य पूरा गरेको भन्ने समेत देखिन आउँदैन । सकुन्तला चापागाईले आफ्नो फाइदाका लागि अन्य प्रतिवादीहरूलाई विश्वास दिलाएको देखिन्छ । अन्य प्रतिवादीहरूले मतियारको भूमिका निर्वाह गरेको र भ्रष्टाचारको बिगोका हकमा ठगी मुद्दाबाट बिगोतर्फ बोलिने अवस्था हुँदा भ्रष्टाचार मुद्दामा बिगो ठहर नभए पनि कसूर ठहर भएकै देखिन्छ ।

१०.१. अब तेस्रो प्रश्न अर्थात् प्रतिवादीहरूलाई भ्रष्टाचारतर्फ आरोपित कसूरमा सजाय हुने ठहर भएको विशेष अदालत, काठमाडौंको फैसला मिलेको छ, छैन र प्रतिवादीहरूको पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्ने हो होईन ? भन्ने सन्दर्भमा हेर्दा विशेष अदालत, काठमाडौंले प्रतिवादीहरू

उपर पुनरावेदन अदालत, विराटनगरमा दायर भएको भ्रष्टाचार मुद्दा नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित मिति २०५९/५/९ को सूचनाले सो अदालतमा सरी आए बमोजिम सुनुवाई गरी कारवाही किनारा गरेको देखिन्छ । प्रतिवादीहरू उपर चलेको भ्रष्टाचार मुद्दा र रु.१०,००,०००/- ठगी गरी रु.८०,०००/- राजश्व समेत लिई भुक्त्याई गफलतमा पारी ठगी गरेको सम्बन्धमा शिवप्रसाद रिजालको जाहेरी दरखास्त बमोजिम चलेको ठगी मुद्दामा समेत प्रतिवादीहरूबाट भएको कार्यले दुई अलग कानून र दुई थरी व्यक्तिलाई असर परेको अवस्था छ । एकलाई जग्गाको स्वामित्वका विषयमा असर गरेको र अर्कालाई नगद आर्थिक नोक्सानी परेको देखिन्छ । दुई अलग कानून अन्तर्गतको अपराध भएकोले दुई कसूरको अभियोगमा मुद्दा चल्न सक्ने अवस्था हुँदा यस्तोमा दोहोरो खतराको सिद्धान्त आकर्षित हुन्छ भन्ने तर्कलाई सम्मानित विशेष अदालतले अस्वीकार गरेको छ भने सम्मानित पुनरावेदन अदालत, विराटनगरले ठगी मुद्दाको सन्दर्भमा गरेको फैसलामा पनि दोहोरो खतराको सिद्धान्त लागू नहुने ठहर गरेको पाइन्छ । दोहोरो खतराको सिद्धान्त सम्बन्धमा दुवै अदालतको ठहर समान रहेको छ । सो ठहर फैसला कानून तथा न्यायसम्मत हुँदा सदर कायम गरि पाउँ ।

१०.२. भ्रष्टाचार मुद्दामा विशेष अदालत,काठमाडौँबाट प्रतिवादीहरूको कसूरमा संलग्नता ठहर गर्दा कि.नं.१२८ को जग्गा खरिद गर्ने शिवप्रसाद रिजालको भनाई, प्रतिवादीहरूको वयान, पारित लिखत, लगाउको ठगी मुद्दामा उमेश कुमार नेपालको भनाई, बालकुमारी पोखरेलले अनुसन्धानमा गरेको वयान, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक, विराटनगरको खाता सम्बन्धी कागजात समेतका आधारमा मालपोत अधिकृत गोपीकृष्ण पराजुली, मालपोत कर्मचारी सकुन्तला चापागाई, लेखन्दास युवराज पोखरेल, महेश चापागाई, अशोक राणा, बालकुमारी पोखरेल, उमेश कुमार नेपाल समेतको सहभागिता र संलग्नता सहित भ्रष्टाचारको कसूर ठहर भएको छ । ठहर भएको कसूर अनुसार प्रतिवादी गोपीकृष्ण पराजुली र सकुन्तला चापागाईले भ्रष्टाचार निवारण ऐन,२०१७ को दफा ७(१) अन्तर्गतको कसूर गरेको, महेश चापागाई, उमेश कुमार नेपाल, दानबहादुर पोखरेल र अशोकजंग भन्ने अशोक प्रताप राणाले उक्त ऐनको दफा १६ क. अन्तर्गतको कसूर गरेको ठहर भएको छ । सजायको हकमा गोपीकृष्ण पराजुली र सकुन्तला चापागाईलाई जनही रु.५,०००/- युवराज पोखरेललाई रु.४,०००/- बालकुमारीको मृत्यु भैसकेकोले सजाय गर्नु नपर्ने, महेश चापागाई, दानबहादुर पोखरेल, अशोक प्रताप राणालाई रु.२,०००/- र उमेश कुमार नेपाललाई उक्त ऐनको दफा १६ क. को प्रतिवन्धात्मक वाक्यांश अनुसार रु.४,०००/- जरिवाना हुने तथा विगोको हकमा ठगी मुद्दाको फैसला बमोजिम हुने ठहर भएको देखिन्छ । ठहर भएका प्रतिवादीहरू मध्ये दान बहादुर पोखरेल, युवराज पोखरेल र उमेश कुमार नेपालले पुनरावेदन नगरेको हुँदा निजहरूका हकमा सो फैसला अन्तिम भैरहेको छ । प्रस्तुत फैसलामा कानून, तथ्य एवं प्रमाणको विस्तृत विवेचना भई न्यायिक निष्कर्षमा पुगेको अवस्था हुँदा कुनै त्रुटि विद्यमान नरहेको हुँदा सो फैसला सदर कायम राखी पाउन सादर अनुरोध गर्दछु ।

१०.३. यसै गरी प्रतिवादीहरू उपर दायर भएको ठगी मुद्दामा शुरु मोरङ्ग जिल्ला अदालतले प्रतिवादीहरूलाई अभियोग दावी बमोजिम कसूर ठहर गरी बालकुमारी पोखरेलको मृत्यु भैसकेकोले निजका हकमा केही बोलीरहनु नपर्ने, फरारी पवित्रा पोखरेलको हकमा फेला परेका वखत कारवाही हुने र अन्य प्रतिवादीका हकमा जनही १ वर्षका दरले कैद सजाय र विगो बमोजिम दामासाहीले जरिवाना हुने तथा विगो रकम दामासाहीले जाहेरवालालाई भराई दिने ठहरेको शुरु मोरङ्ग जिल्ला अदालतको फैसलामा तामेलीमा राखिएकी प्रतिवादी पवित्रा पोखरेलको हकमा मुद्दा तामेलीमा राखिएपछि निजबाट विगो भराउने गरी भएको फैसला प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरित हुने हुँदा सो हदसम्म र बालकुमारी पोखरेलको मृत्यु भएकोले जरिवाना माफ हुने भए पनि निजलाई समेत जरिवाना गर्नुपर्नेमा सो नगरी सातजना प्रतिवादीलाई मात्र दामासाहीले जरिवाना गर्ने गरी भएको फैसला सो हदसम्म मिलेकै देखिँदा सदर हुने, जरिवानाका हकमा बालकुमारी पोखरेल बाहेकका प्रतिवादी जना-७ लाई जनही रु.१,३५,०००/- का दरले जरिवाना हुने विगोका हकमा पवित्रा पोखरेल बाहेकका प्रतिवादी जना ८ बाट जनही रु. १,३५,०००/- का दरले जाहेरवालालाई दिलाई भराई दिने र अरुमा शुरु फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहरी मिति २०६७/१/१३ मा फैसला भएको हुँदा प्रमाण, तथ्य एवं कानूनको विस्तृत विवेचना गरी प्रतिवादीहरूको कसूर बमोजिम सजाय ठहर भएको सो फैसला परिवर्तन गर्नुपर्ने अवस्था नहुँदा सदर कायम राखी पाउन सादर निवेदन गर्दछु ।

१०.४ प्रस्तुत मुद्दामा शिवप्रसाद रिजालले ठगी मुद्दामा दिएको जाहेरी र सो जाहेरीलाई समर्थन गर्दै अदालत समक्ष गरेको बकपत्रबाट रोहिणीकुमारी उपाध्यायको जग्गा बिक्री गर्न उमेश नेपाल मार्फत प्रतिवादी सकुन्तला चापागाईको घरमा गई त्यहाँ प्रतिवादी महेश चापागाई समेत भई जग्गा किनबेच गर्न नक्कली जग्गा धनीलाई सककली जग्गा धनी जस्तो बनाई भेटघाट गराउने कार्यमा उल्लिखित प्रतिवादीहरू संलग्न रहेको कुरामा बकपत्र लगायतका मिसिल संलग्न प्रमाणले पुष्टि गरेको पाइन्छ । प्रतिवादी उमेश नेपालले आफ्नो दिदी सकुन्तला चापागाईबाट कमिसन वापत रूपैयाँ लिएको र भिनाजु महेश चापागाई समेतसँग जग्गाको विषयमा छलफल गर्दा सँगसँगै रहेको तथा रोहिणीकुमारी उपाध्यायको बिक्री भएको घर जग्गामा सामिल राखी भाडामा बस्ने गरेका प्रतिवादी अशोकजंग राणा समेत जग्गा पास गर्दाका दिन बैकमा रकम राख्न मद्दत गर्ने कार्यमा संलग्न रहेको भन्ने प्रतिवादी उमेश नेपालले मौकामा र अदालतमा गरेको बयानमा समेत स्पष्ट रूपमा पोल गरेको पाइन्छ । त्यस्तै प्रतिवादी बालकुमारी पोखरेलले मौकामा गरेको बयान तथा भ्रष्टाचार मुद्दामा जिल्ला प्रशासन कार्यालय मोरङ्गबाट अनुसन्धान गर्दा प्रस्तुत हुन आएको मिति २०५६।६।२७ को प्रतिवेदन समेतका आधारबाट प्रस्तुत कसुरमा मालपोत कार्यालय मोरङ्गका कर्मचारीको मिलोमतोमा अन्य प्रतिवादी समेत भई संगठित रूपमा भ्रष्टाचार र ठगी कसूर अपराध

गरेको कुरा स्पष्ट रूपमा खुल्ला आई सक्षम अदालतबाट दुबै कसूर तथा सजाय ठहर भएको छ ।

१०.५. तसर्थ माथिका विभिन्न प्रकरणहरूमा उल्लेख भए अनुसार प्रतिवादीहरूका कार्यबाट दुई अलग अलग ऐनले अपराधको रूपमा परिभाषित गरेका कसूर अनुसार सक्षम निकायबाट अनुसन्धान तहकिकात भई साधिकार निकायबाट अभियोजन निर्णय गरी मुद्दा दायर भएको र मुद्दा हेर्ने क्षेत्राधिकार प्राप्त सक्षम अदालतले तथ्य, प्रमाण र कानूनको विवेचना गरी प्रतिवादीहरूको कसूर ठहर गरेको तथा ठगी मुद्दाका जाहेरवाला पीडितलाई विगो भराउने गरी भएको फैसलामा कुनै त्रुटि नहुँदा सो फैसलाहरू सदर कायम राखी पाउँ । दुई अलग ऐनले निर्दिष्ट र परिभाषित गरेका कसूर अनुसार मुद्दा चल्ने कानूनी व्यवस्थालाई दोहोरो खतरा विरुद्धको हकले संरक्षण प्रदान नगर्ने, प्रतिवादीहरूले पारस्परिक मिलेमतोबाट भ्रष्टाचार र ठगीतर्फको कसूर गरेको तथ्य मिसिल प्रमाणबाट स्थापित र पुष्टि भैरहेको, आपराधिक क्रियाबाट पीडित व्यक्तिले न्यायमा पहुँच प्राप्त गर्ने मार्ग अवरुद्ध गर्न कदापि उचित नहुने हुँदा कसूर वारदात कायम भै प्रतिवादीहरूको आपराधिक दायित्व निर्धारण भैसकेको फैसलामा कानूनी एवं कार्यविधिगत त्रुटि नभएकोले प्रतिवादीहरूको पुनरावेदन जिकिर अनुरूप सफाई दिने आधार समेत विद्यमान नहुँदा अभियोग पत्र दावी बमोजिम कसूर ठहर भएको पुनरावेदन अदालत विराटनगर र विशेष अदालत, काठमाडौंको फैसला समेत सदर कायम राखी पाउन सम्मानित अदालत समक्ष सादर निवेदन गर्दछु ।

बहसनाोट प्रस्तुतकर्ता

सरोजप्रसाद गौतम
सहन्यायाधिवक्ता
महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

ईति सम्वत् २०६९ साल भाद्र १८ गते रोज २ शुभम्

१०. पुनरावेदन पत्र

श्री सर्वोच्च अदालतमा चढाएको

पुनरावेदन- पत्र

जिल्ला सुनसरी इटहरी न.पा वार्ड नं १ बस्ने बमबहादुर नेपाली
समेतको जाहेरीले नेपाल सरकार.....

पुनरावेदक
वादी

विरुद्ध

जिल्ला सुनसरी पकली गा.वि.स वार्ड नं ४ मा बस्ने गंगारामको छोरा वर्ष ३६ को
मनोजकुमार साह सुडी.....१

प्रत्यथी
प्रतिवादी

मुद्दा :- कर्तव्य ज्यान ।

फैसला गर्ने अदालत :- पुनरावेदन अदालत, विराटनगर ।

फैसला गर्ने न्यायाधीश :- माननीय मुख्य न्यायाधीश श्री गोपाल पराजुली

माननीय मुख्य न्यायाधीश श्री शिवनारायण यादव

फैसला भएको मिति :- २०६९।१।२७

सूचना प्राप्त मिति :- २०६९।७।२२

उल्लेखित प्रत्यथी/प्रतिवादी भएको प्रस्तुत मुद्दामा शुरु मोरङ जिल्ला अदालतको मिति १०६८।२।३० को फैसला उपर प्रतिवादीको तर्फबाट पुनरावेदन अदालत विराटनगर समक्ष पुनरावेदन परेकोमा उक्त अदालतबाट शुरु फैसला केही उल्टी गरी भएको उक्त फैसलामा न्याय प्रशासन ऐन २०४८को दफा ९ (१) (ग) को अवस्था विद्यमान भएकोले सो फैसला उपर गुज्रेको म्याद थमाई थामी पाएको म्याद भित्रै निम्न लिखित जिकिर लिई सम्मानित अदालत समक्ष यो पुनरावेदनपत्र प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. प्रस्तुत मुद्दाको सम्पूर्ण तथ्य सक्कल मिशिल भिकाई हेरिएका अवस्थामा अवगत हुने नै हुँदा तथ्यको पुनरावृत्ति गरिएको छैन ।

२. प्रस्तुत मुद्दाका प्रतिवादी मनोज साह सुडी उपर मुलुकी ऐन ज्यान सम्बन्धी महलको १ र १३ (३) नं को कसूरमा ऐ. ऐनको १३(३) नं बमोजिम सजाय हुन मागदाबी लिई शुरु मोरङ जिल्ला अदालतमा अभियोग-पत्र दायर गरिएकोमा उक्त अदालतबाट प्रतिवादीलाई अभियोग मागदाबी बमोजिम नै सजाय भएकोमा सो फैसला उपर प्रत्यथी प्रतिवादीको तर्फबाट पुनरावेदन अदालत

विराटनगरमा पुनरावेदन परेकोमा सो अदालतबाट शुरु फैसला केही उल्टी गरी प्रतिवादीलाई मुलुकी ऐन ज्यान सम्बन्धीको ६(३) नं बमोजिम मात्र सजाय हुने गरी फैसला भएको अवस्था छ ।

३. मूलतः पुनरावेदन अदालत, विराटनगरले प्रस्तुत फैसला गर्दा निम्न आधारहरू ग्रहण गरिएको देखिन्छ ।

(क) मृतक नितु भन्ने गीता नेपालीको लागू औषध अत्याधिक सेवनको कारणले रक्तश्राव भै (Brain Hemorrhage) भएको देखिएको ।

(ख) मृतकको मृत्यु यि प्रतिवादीकै कर्तव्यबाट भएको भन्ने ठोस सबुद प्रमाण अभियोजन पक्षले गुजार्न नसकेको ।

(ग) प्रतिवादी बार्दात मिति समयमा मृतक संगै एउटै कोठामा सुते पनि मृतकको टाउकोको अत्याधिक दुखाईलाई उपेक्षा गरी उपचार गराउने तर्फ हेलचेक्रयाई गरेको कारणबाट रक्तश्राव भै मृत्यु भएको देखिंदा शुरु फैसला केही उल्टी भै प्रतिवादीलाई ज्यान सम्बन्धीको महलको ६(२) नं बमोजिम मात्र सजाय हुने ।

४. उल्लेखित आधार ग्रहण गरी पुनरावेदन अदालत विराटनगरले गरेको प्रस्तुत फैसला निम्नआधार प्रमाणहरूबाट त्रुटिपूर्ण भै बदरभागी रहेको छ ।

(क) सर्वप्रथमतः प्रस्तुत मुद्दामा मिति ०६७।४।१४ गते १२ बजेको समयमा प्रतिवादी र मृतक नितु भन्ने गीता परियार (नेपाली) संगै आई विराटनगर उपमहानगरपालिका वार्ड नं. १४ स्थित सरस्वती लजको कोठा नं. ३ मा संगै बसेका र करणी समेत लिनु दिनु गरेको, एउटै कोठामा सुती बिहानको समयमा निज नितु भन्ने गीता परियार लाई हेर्दा मरेको देखि प्रतिवादीको आफ्नो मोटरसाइकल लिई भागेको भन्ने निज प्रतिवादीको बयान रहेकोमा सो तथ्य स्थापित रहेको र अदालत स्वयंले उक्त तथ्यलाई स्वीकार गरी सकेको अवस्था छ । जहाँ सम्म मृतकको मृत्यु उक्त फैसलामा लिइएको निर्णयाधार बमोजिम स्वाभाविक रूपमा लागू औषधको सेवनको कारणले रक्तश्राव भै Brain Hemorrhage को कारणले हो वा कर्तव्यबाटै Brain Hemorrhage भै मृत्यु भएको हो ? भन्ने नै मूल बिषय रहेकोले सो सन्दर्भमा हेर्दा :- मृतकको मृत्युको जानकारी पश्च्यात् तत्काल उठान भएको घटनास्थल लाश जाँच मुचुल्का हेर्दा मृतकको लास तन्नाले छोपेको अवस्थामा रहेको, नाकको दुबै प्वालबाट फिँज आएको, लासको टाउको पछाडि देखि खुट्टासम्म रगत जमेको, योनीवाट प्रशस्त रगत आएको भनी उल्लेख भएको देखिन्छ भने उक्त घटनास्थलमा खाएर फालेको समोसा, दाल, खाट माथि कालो जिन्स पेन्ट, काछी रहेको, मिनेरल वाटर, चुरोट, sprite २ थान (केही बाँकी) देखिएको, लासको कमर मुनीको भाग नाङ्गो अवस्थामा रहेको भनी उल्लेख भएको देखिएको छ । मृतकको Autopsy Report मा मृत्युको कारण "Subdural Hematoma (Intracranial hemorrhage) with injury to internal organs" भनी उल्लेख

भएको देखिन्छ, भने सोही Autopsy Report को मृतकको External examination मा हेर्दा swelling on 1" x 1/2" in right frontal region of head 1" x 1/2" on left frontal region of head रहेको छ, भने सोही भागको भित्री जाँचमा Blood collection भएको पनि उल्लेख भएको देखिन्छ। यसबाट मृतकको दुवैतर्फ टाउकोमा (Frontal head) Hemotoma" भई सोही कारणबाट दिमागको भित्री भागमा घाउँ भई Brain injury भई उक्त रक्त जम्मा भएको प्रस्ट हुन्छ। चीकित्सा विज्ञान अनुसार "This condition may also be due to minor trauma or blunt blow on the head" भनी उल्लेख भएको देखिँदा बाहिरी blunt force blow, वा साह्रो वस्तुमा ठोक्किएर उक्त अवस्था सृजना हुने हुदाँ प्रस्तुत मुद्दाका मृतकको दुवैतर्फ दाया बाया frontal head मा Hematoma हुनमा मृतकको अवस्थालाई दृष्टिगत गर्दा बाहिरी कारणबाटै भएको स्वतः मान्नुपर्ने देखिएको छ। अर्को तर्फ सोही Autopsy Report को Record detail महलमा Multiple contusion thoracic, abdomen, umbilical, suprapubic left side of urinal, size 2 cm up to 1" aberration wound over vagina with blood भन्दै record bleeding को महलमा "Bleeding from vagina" भनी उल्लेख भएको देखिन्छ। यसबाट लाश जाँच मुचुल्कामा उल्लेख भएको मृतकको योनीबाट "अस्वाभाविक रगत आएको" निजको योनीमा उक्त नाप साइजको recent घाउ भएको कारणबाट नै हो भन्ने पुष्टि हुन आउँछ। यस्को अतिरिक्त लाश जाँच मुचुल्काबाट मृतकको कमर मुनिको भाग नाङ्गै अवस्थामा हुनु, ओछ्याएको तन्नाले (Bed Cover) ओडेको अवस्था हुनु जस्ता कुराहरू मृतक आफैबाट हुन नसक्ने, तथा करणी भैसकेपछि मृतकले लुगा लाउनै पर्ने अवस्थालाई पनि सामान्यतया नकार्न सकिदैन। अतः माथि विवेचित मृतकको घटनास्थल लाश जाँच मुचुल्का एवं चिकित्सकबाट भएको Autopsy Report जस्ता वस्तुगत प्रमाणबाट मृतकको शरीरमा Multiple injuries (घाउँ चोट) रहेको देखिएको, मृत्युको अवस्था एवं लाशको स्थिति अस्वाभाविक रूपमा रहेको र मृतकले लागू औषधजन्य पदार्थ खाएको पनि पुष्टि नभएको भन्ने उल्लेखित तथ्य एवं प्रमाणले पुष्टि भई रहेको देखिँदा मृतकको मृत्यु उक्त फैसलामा लिइएको निर्णयाधार बमोजिम लागू औषधको सेवनबाट स्वाभाविक Brain Hemorrhage भई भएको मान्न मिल्ने नभई माथि विवेचना गरिए बमोजिम कर्तव्यबाट नै Frontal head मा Hemotoma with internal Brain injuries बाट Brain Hemorrhage भएको स्पष्ट प्रमाणित हुदा हुँदै उल्लेखित तथ्यप्रमाणको मूल्याङ्कन नै नगरी मनोगत रूपमा स्वभाविक Brain Hemorrhage बाट भएको भनी प्रतिवादीलाई कर्तव्य ज्यान जस्तो कसूरबाट उन्मुक्ति

दिने गरी भएको उक्त फैसला मौजुदा प्रमाणको मूल्याङ्कन एवं कानूनको व्याख्यामा गम्भीर त्रुटिपूर्ण हुदा बदरभागी रहेको छ ।

- (ख) अब निज मृतकको उक्तानुसारको कर्तव्यमा यी प्रतिवादीको संलग्नता पुष्टि भएको छ, छैन भन्ने सन्दर्भमा माथि प्रकरण (क) मा विवेचना गरिए बमोजिम स्थापित तथ्यलाई विश्लेषण गर्दा वारदात मिति समयमा वारदात स्थालमा मृतकसँग प्रतिवादी आई संगै बसेको, मृतकले राती खाना खाएको सो पश्च्यात् दुबै जनाले करणी लिनु दिनु गरेको र सोही कोठामा दुबै जना सुतेकोमा विवाद देखिदैन भने उक्त कुरा घटनास्थलमा बरामद मुचुल्का समेतको प्रमाणबाट पुष्टि भएको अवस्था रहेको छ । मृतक यि प्रतिवादीले करणी गरेको अवस्थामासम्म तन्दुरुस्त रहेकी भन्ने कुरा पनि निजै प्रतिवादीको बयानबाट खुलेको छ भने मृतकलाई करणी गरुन्जेलसम्म निज मृतकको महिनावरी नभएको (बयान स.ज. १३) भन्ने पनि खुलेको अवस्था छ । मृतकको योनीबाट अस्वाभाविक रगत बगेको लाश प्रकृति मुचुल्काबाट देखिएको छ भने Autopsy Report बाट उक्त तथ्य पुष्टि भई सो Bleeding को कारण योनीमा recent (तत्कालको) "2 cm x 1" को wound रहेको भन्ने भएबाट प्रमाणित भएको छ । एउटी तरुनी आइमाई जसको १ छोरी समेत जन्म भैसकेको छ त्यस्तो यौवनालाई एक जना पुरुषले करणी गर्दैमा योनीमा उक्तानुसार Bleeding हुने गरिको घाउँ नै हुन सक्ने अवस्था रहन नसक्ने स्वतः अनुमान गर्न सकिन्छ । त्यसरी मृतकसँग करणी भई सकेपछि प्रतिवादी अर्को खटियामा सुतेको भन्ने निजकै बयानबाट देखिन्छ भने मृतकको लास कम्मर मुनी पुरै नाङ्गो रहेको देखिंदा करणी भई सकेपछि निज पुरै नाङ्गै रहनु पर्ने अवस्था पनि अस्वाभाविक रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी मृतकको लाश तन्नाले छोपिएको (ओढेको) अवस्थामा रहेको छ । मृतकलाई स्वाभाविक Brain Hemorrhage भएको मान्दा पनि मृत्यु पूर्व छटपटाहट हुने, हात खुट्टा फाल्ने भएबाट संगै सुतेका प्रतिवादीले एकातिर थाहा नपाउने हुन सक्दैन भने मृतकको उक्त लाश पनि उक्त अवस्थामा रहन नसक्ने हुन्छ । अर्कोतर्फ वारदात मिति समयमा उक्त लजमा मृतक र प्रतिवादी मात्रै संगै आएको, तेस्रो व्यक्ति बीचमा आएको अवस्था पनि नदेखिएको, दुबै जनाले खाना खाएपछि ढोका बन्द गरी मृतकसँग यौन सम्पर्क गरी सुतेको, बीचमा कोही कसैको हस्तक्षेप नभई एकैचोटी बिहान मृतक मरिसकेको देखि प्रतिवादीले नै उक्त कोठा (वारदात स्थल) को ढोका खोली भागेको भन्ने प्रतिवादी कै बयानमा खुलेको छ भने मिसिल प्रमाणबाट समेत सो बाहेकको अन्य स्थिति देखिन आएको छैन । अतः मृतकको टाउकोको दुबै पट्टी Swelling Hemotoma चोट हुनु अन्य शरीरको भागमा एवं योनी समेतमा घाउँ हुनु, Bleeding हुनु र उक्त Hemotoma हुन बाहिरी फोर्सयुक्त चोटको कारणले नै हुन सक्ने (चिकित्सा विज्ञान द्वारा) उल्लेखित हुँदा मृतकको सो अवस्था हुन यी प्रतिवादी कै संलग्नता कर्तव्यबाट मात्र हुन सक्ने उक्त विवेचित परिस्थितीजन्य प्रमाणबाट पुष्टि हुन्छ । यस्तो प्रकृतिको मुद्दामा उठान भएको तथ्य र प्रमाणको समष्टि विवेचना नगर्ने हो भने र प्रत्यक्ष प्रमाण

नभएको लाभ प्रतिवादीलाई मात्र दिने हो भने फौजदारी न्याय मर्ने र दण्डहीनताले प्रश्रय पाउने हुँदा न्यायकर्ताले यस्तो प्रकृतिको मुद्दामा परिस्थितिजन्य (circumstantial evidences) प्रमाणको रोहबाट हेरिनु पर्नेमा सो तर्फ कुनै विवेचना रहित उक्त फैसला त्रुटिपूर्ण रहेको छ । यसै सन्दर्भमा “व्यक्तिले साछी राखी कर्तव्य गर्ने भन्ने स्वाभाविक प्रकृया नहुने, यस्तै प्रत्यक्ष प्रमाणको अभाव छ भने यसको लाभ अभियुक्तलाई मात्र दिने हो भने परिस्थितीजन्य प्रमाणको धारण मृत प्राय हुने स्थिति सृजना हुन जाने” (ने.का.प ०४५ अंक ११ पृ ११९६ नि.न. ३६५२ ने.स.वि ठूली कान्छीमाया तामाङ मुद्दा कर्तव्य ज्यान) भनी त्यस्तै “परिस्थितीजन्य प्रमाणको श्रृंखलाहरूबाट अभियोग दाबीलाई समर्थन भएको स्थितीमा प्रत्यक्ष प्रमाणकै बिद्यमानता हुनुपर्ने भन्न मिल्दैन । फौजदारी मुद्दामा परिस्थितिजन्य प्रमाणहरूबाट अभियोग दाबीलाई समर्थन गरेको अवस्थामा प्रत्यक्ष प्रमाणको अभाव रहेको भन्ने तर्क ग्राह्य नहुने ।” (स. अ. बु ०६७, वर्ष १९, अंक १९, पूर्णाङ्क ४४५, मु. क. ज्यान, बुधन लिम्बु वि. ने. स.) त्यस्तै अर्को “कुनै अभियोग लागेको अभियुक्तले कसूर सम्बन्धी कुरामा साविती भएको वा इन्कार गरेको निजको कथनले मात्र निजको पक्ष वा विपक्षमा स्वतः प्रमाणको स्थान ग्रहण गर्दैन बरु सो साविती वा इन्कारी बयानलाई कुनै आधारभूत तथ्य परक एवं निश्चयात्मक प्रमाणबाट समर्थित गराउनु पर्ने” (ने.का.प ०६७, अंक ५., पृ. ८१४ नि.नं. ८३७४ चार्ल्स शोभराज गुरुमुख वि.न.स. मुद्दा ज्यान) भनी त्यसैगरी अर्को “घटनाको अवस्था तथा तत्काल विद्यमान परिस्थितिलाई पुनर्मूल्याङ्कन गरी परिस्थितीजन्य प्रमाणको अस्तित्वलाई नकार्न उचित हुन आउँदैन । तसर्थ परिस्थिति जन्य प्रमाणको भूमिका तथा अस्तित्वलाई विश्लेषण र विवेचना गर्नु पनि त्यत्तिकै सान्दर्भिक देखिने” (ने.का.प. ०६८ अंक २, पृ २०५ नि.नं ८५५३, फुलवेन्च मुद्दा कर्तव्य ज्यान) भनी सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट नयाँ विधीशास्त्रीय अवधारणा प्रतिपादित भएको देखिन्छ भने उक्त मुद्दाहरूको तथ्यसँग प्रस्तुत मुद्दाको तथ्यपूर्ण रूपले सामिप्यता ग्रहण गरी रहेको अवस्थामा उक्त प्रतिपादित नजिर सिद्धान्त समेतको अवज्ञा गरी भएको उक्त फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदरभागी रहेको छ ।

- (ग) जहाँसम्म प्रस्तुत मुद्दामा उक्त फैसलाले मृतकको मृत्यु भवितव्यबाट भएको भनी उल्लेख भए सन्दर्भमा मुलुकी ऐन ज्यान सम्बन्धी महलको ६(२) लाई हेर्दा “होस नपुऱ्याई वा हेलचेकऱ्याई गरी कुनै काम गर्दा भवितव्य परेकोमा रु. ५००।- सम्म जरिवाना वा २ वर्ष सम्म कैद वा दुवै सजाय हुन्छ” भनी उल्लेख भएको पाइन्छ । प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीले मृतक उपर होस नपुऱ्याई हेलचेकऱ्याई गरेको भन्ने कुरा निजको बयान वा अन्य तथ्यगत मिसिल प्रमाणबाट खुल्न सकेको अवस्था पनि नहुदा उक्त प्रकरण (क) (ख) मा विवेचित आधार प्रमाण समेतबाट मृतकको मृत्यु भवितव्यको परिभाषा भित्र पर्ने नदेखिई कर्तव्यकै कसूर प्रमाणित हुन्छ । अतः प्रतिवादीले उल्लेख नै नगरेको कुरालाई मनोगत

रूपमा आधार मानी भवितव्यको कसूर ठहराएको उक्त फैसलामा मुलुकी ऐन ज्यान सम्बन्धी महलको १३ (३) नं तथा ५ नं ६ (२) नं समेतको अवलम्बन तथा व्याख्यामा गम्भीर त्रुटि रहेको छ । साथै यसै सन्दर्भमा सम्मानित सार्वोच्च अदालतबाट कर्तव्य ज्यान, आवेश प्रेरित हत्या, भवितव्य ज्यानको प्रकृति र स्वरूप के कस्तो हुन्छ र के फरक छ भन्ने कुरामा विषद व्याख्या भई सकेकोमा (ने.का.प. २०६४, नि नं ७८३४, पृ. ४२६, स.अ.बु. २०६४, अंक ७, साउन पूर्णाङ्क ३७१, पृ ८०) तथा (ने.का.प २०६५, अंक १०, नि.नं ८०२२, पृ. १२०८ ने. स, वि. कृष्णबहादुर लामा, मुद्दा ज्यान) उक्त प्रतिपादित नजिर सिद्धान्त समेतको प्रतिकूल हुने गरी भएको उक्त फैसला त्रुटिपूर्ण हुदाँ बदरभागी रहेको छ ।

अतः माथि विवेचित आधार प्रमाणहरू समेतबाट मृतक नितु भन्ने गिता नेपालीको मृत्यु यी प्रतिवादीको कर्तव्यबाट भएको पुष्टि हुँदाहुँदै पुनरावेदन अदालत विराटनगरले शुरु फैसला केही उल्टी गरी प्रतिवादीलाई भवितव्यसम्मको कसूर ठहराई भएको उक्त फैसला मौजुदा वस्तुगत प्रमाणको मूल्याङ्कनमा एवं कानूनको प्रयोग एवं व्याख्यामा गम्भीर त्रुटि एवं उक्त प्रतिपादीत नजिर सिद्धान्तको प्रतिकूल रही त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरी प्रतिवादीलाई अभियोग दाबी बमोजिम सजाय हुन सम्मानितको अदालत समक्ष सादर अनुरोध गरिन्छ ।

६. न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९(१)(ग) नं. बमोजिम प्रस्तुत पुनरावेदन सम्मानित अदालतको क्षेत्राधिकार भित्र पर्दछ ।
७. यसमा, सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १७ बमोजिम कुनै दस्तुर लाग्दैन ।

पुनरावेदक

वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट

.....
(राजनारायण पाठक)

नायब महान्यायाधिवक्ता

इति सम्वत् २०६९ साल माघ गते रोज शुभम्

मस्यौदाकर्ता:

अविकेश्वर पोखरेल

शाखा अधिकृत

११. मुद्दा दोहोच्याई हेरी पाउँको निवेदन

श्री सर्वोच्च अदालतमा चढाएको निवेदन-पत्र

विषय :- मुद्दा दोहोच्याई हेरी पाउँ ।

प्रविण सुनुवार समेतको जाहेरीले नेपाल सरकार निवेदक
वादी

विरुद्ध :-

जिल्ला रामेछाप, वेताली गा.वि.स. वडा नं. ८ बस्ने देवशंकर सुनुवार विपक्षी
प्रतिवादी

मुद्दा :-ज्यान मार्ने उद्योग ।

फैसला गर्ने अदालत :- पुनरावेदन अदालत, जनकपुर ।
फैसला गर्ने न्यायाधीश :- माननीय मुख्य न्यायाधीश श्री अलिअकबर मिकरानी ।
:- माननीय न्यायाधीश श्री रमेश पोखरेल ।
फैसला भएको मिति :- २०६८/०६/४
सूचना प्राप्त मिति :- २०६९/९/१६

उल्लिखित विपक्षी/प्रतिवादी भएको प्रस्तुत मुद्दामा रामेछाप जिल्ला अदालतबाट मिति २०६७/११/१९ मा भएको फैसला उपर वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट पुनरावेदन अदालत, जनकपुर समक्ष पुनरावेदन परेकोमा उक्त अदालतबाट शुरु फैसला सदर हुने ठहर्‍याई भएको प्रस्तुत फैसलामा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१) (क) र (ख) को अवस्था विद्यमान रहेकोले सो फैसला उपर मुद्दा दोहोच्याई हेरी पाउन गुज्रेको म्याद थमाई थामी पाएका म्याद भित्रै निम्नलिखित जिकिरहरू लिई सम्मानित अदालत समक्ष यो निवेदनपत्र प्रस्तुत गरिएको छ ।

- (१) मुद्दाको सम्पूर्ण तथ्य सक्कल मिसिल भिकाई हेरिँदाका अवस्थामा अवगत हुने नै भएकोले यहाँ सो को पुनरावृत्ति गरिएको छैन ।
- (२) प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीलाई मुलुकी ऐन ज्यान सम्बन्धी महलको १ र १५ नं. बमोजिमको कसूरमा सोही महलको १५ नं. बमोजिम सजायको मागदाबी लिई रामेछाप जिल्ला अदालतमा अभियोग-पत्र दायर गरिएकोमा उक्त अदालतबाट मुद्दा कुटपिटतर्फ परिणत गरी प्रतिवादीलाई अभियोग दाबीबाट सफाई दिने गरी भएको फैसला उपर वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट पुनरावेदन अदालत, जनकपुरमा पुनरावेदन परेकोमा उक्त अदालतबाट समेत शुरु सदर हुने ठहर्‍याई फैसला भएको अवस्था छ ।

(३) पुनरावेदन अदालत, जनकपुरले प्रस्तुत फैसला गर्दा मुलतः निम्नलिखित आधारहरू ग्रहण गरेको देखिन्छ ।

(क) जाहेरवाला र प्रतिवादीका बीच पूर्व रिसइवी रहेको नदेखिएको, ज्यानै मार्नेसम्मको मनसाय रहेको पनि नदेखिएको र घाइतेको घाउ चोट सामान्य रहेको देखिएको ।

(ख) ज्यान मार्ने उद्योगमा आवश्यक तत्व तेस्रो पक्षको हस्तक्षेपबाट ज्यान मर्न नपाएको भन्ने नदेखिएको हुँदा ज्यान मार्ने उद्योगको परिभाषा भित्र नपर्ने, कुटपिटतर्फ परिणत भई प्रतिवादीले अभियोग दाबीबाट सफाई पाउने ।

(४) मुलतः उल्लिखित आधारहरू लिई पुनरावेदन अदालत, जनकपुरले गरेको प्रस्तुत फैसला निम्नलिखित आधार कारणहरूबाट त्रुटिपूर्ण भई बदरभागी रहेको छ ।

(क) सर्व प्रथमतः प्रस्तुत मुद्दामा वारदात कायम भै स्वयं अदालत समेतले उक्त वारदातलाई कुटपिटतर्फ परिणत गरेबाट उक्त वारदात एवं तथ्यलाई स्वीकार गरी सकेको देखिएको अवस्था रहेको छ । जहाँसम्म ज्यान मार्ने उद्योगको अभियोग दाबी पुष्टि नभएको भन्ने तर्फ हेर्दा : मौकामा पक्राउ परेका प्रतिवादीले मौकामा बयान गर्दा पीडितसँग प्रतिवादीको वारदातस्थलमा भनाभन भई रिसले चुर भै आफ्नो घर गई घरबाट तरवार (धारिलो हतियार) ल्याई पीडित उपर अन्धाधुन्ध प्रहार गरेको भनी अनुसन्धान अधिकारी समक्षको बयानमा तथा अदालतमा बयान गर्दा समेत सो कुरालाई स्वीकार गरी बयान गरेको देखिन्छ । उक्त घटनास्थलबाट ३ फिट लामो १ फिट चौडा दशीको फलामे तरवार वरामद भएको देखिन्छ भने उक्त तरवारलाई मैले पीडितहरूलाई प्रहार गरेको तरवार हो र उक्त तरवार मेरै हो भनी निज प्रतिवादीले मौकामा सनाखत गर्नुका अतिरिक्त अदालतको बयानमा समेत स्वीकार गरी सकेको देखिन्छ । पीडितहरूलाई प्रतिवादीले प्रहार गरेको तरवारबाट लागेको चोट हेर्दा नरबहादुर सुनुवारको गर्दन मै “On U Side of neck appx 4 cm in lenth” रहेको, प्रविण सुनुवारको “ Rt Upper scapular regin appx” रहेको, मान बहादुर सुनुवारको Rt side of face, bone cut exposed and cut” रहेको, त्यसै गरी गगन सुनुवारको Cut Injury arround 16 cm x 5cm deep in rt side रहेको, तथा उक्त चोटहरू धारिलो हतियार तरवारबाटै लागेको भन्ने निजहरूको घाउ केश फाराम र Medical summary बाट देखिन्छ । यसबाट उक्त चोटहरू पीडितहरूको संवेदनशील अंगमै तरवार जस्तो घातक हतियारको प्रहारबाट भएको प्रमाणित हुन्छ । मौकामा बुझिएका व्यक्ति पोषबहादुर सुनुवार तथा पीडितहरू नरबहादुर, मानबहादुर, प्रविण, गगन सुनुवारले मौका तथा अदालतमा उपस्थित भई बकपत्र गर्दा समेत प्रतिवादी उपर किटान गरी “मार्ने नै उद्देश्यले तरवार प्रहार गरेका हुन” भनी तथा पोष बहादुरले तरवार मैले खोसेको हो भनि लेखाई दिएको देखिन्छ । यसबाट प्रतिवादीले रिसले चुर भई घरबाट तरवार ल्याउनुबाट पूर्व तयारी ईवी लिएको देखिएको, घातक एवं जोखमी हतियार (तरवार) ले संवेदनशील अंगमा प्रहार गर्नु जस्ता कार्य नै जघन्य, दुषित र गम्भिर भएको आधारमा स्वतः मनसाय तत्व

प्रमाणित हुने हुँदा उल्लेखित तथ्य एवं प्रमाणको मूल्यांकन एवं मौजुदा प्रमाण विश्लेषण रहित रहेको उक्त फैसलामा मुलुकी ऐन, ज्यान सम्बन्धीको १५ नं. को व्याख्या एवं प्रयोगमा र प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १०, १८, ५४ नं. समेत को पालनामा गम्भीर त्रुटिपूर्ण रहेको हुँदा बदरभागी छ ।

(ख) अर्कोतर्फ प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीले धारिलो, घातक, जोखमी हतियार (तरवार) पीडितहरू उपर प्रहार गरेकोमा कुनै विवाद छैन । फौजदारी मुद्दामा मनसाय तत्व पहिल्याउने मुख्य आधार प्रतिवादीको कार्य नै हो, प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीको कार्य स्वयं मै जघन्य, दुषित र गम्भीर रहेको अवस्था छ । यसै सन्दर्भमा “ ग्रासा, फर्सा, जस्ता धारिलो र जोखमी हतियार प्रयोग गरेकोमा मनसाय तत्व निहीत भएको मानिने ” (ने.का.प.२०४७, भाग ५०, अंक १०, पृष्ठ १२०८) भनी तथा अर्कोमा “मनसाय भनेको कुरो कार्यले प्रमाणित गर्ने कुरा हो । हातमा लिएको खुकुरी जस्तो धारिलो हतियार प्रहार गर्नु नै प्रतिवादीको मनसाय प्रमाणित हुने” (ने.का.प.२०६५, अंक ५, पृष्ठ ८०३, नि.नं.८१५०) भनी सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट नजिर सिद्धान्त प्रतिपादन भएकोमा ३ फिट लामो तरवार स्वतः जोखमी र घातक रहेकोले “प्रतिवादीको मनसाय रहेको पुष्टि नभएको” भनि लिईएको उक्त फैसलाको निर्णयाधार उक्त नजिर सिद्धान्तको प्रतिकूल भै त्रुटिपूर्ण हुँदा बदरभागी रहेको छ ।

(ग) अर्कोतर्फ उक्त फैसलामा लिईएको अर्को निर्णयाधार “पीडितहरूको घाउ चोट सामान्य रहेको” भन्ने सन्दर्भमा हेर्दा माथी प्रकरण “क” मा विवेचना गरिए अनुसार पीडितहरूको सम्बेदन शील अंग (टाउको, घाँटी अनुहार) मै जोखमी हतियारको घातक प्रहार गरेकोमा कुनै विवाद छैन । साथै उक्त घा-चोट गम्भीर भएको र तत्काल सुविधा सम्पन्न स्थानमा उपचार नभएको भए पीडित मर्न सक्ने अवस्था रहेको देखिन्छ भने उपचार पछि पनि पीडितलाई उक्त चोटहरूले कालान्तरसम्म असर पुगेको भन्ने निजहरूको वकपत्रबाट पुष्टि भएको छ । यसै सन्दर्भमा “ ज्यान मार्ने उद्योगको कसूर हुनका लागि पीडितलाई लागेको चोट वा घाउको मात्रा र परिमाण महत्वपूर्ण र निर्णायक तत्व हुने नभई ज्यान मार्ने मनसायले प्रहार गरिएको र ज्यान मार्न नपाएको बाधक तत्वको विद्यमानता थियो थिएन भन्ने नै महत्वपूर्ण हुन आउने ”(ने.का.प.२०६५, अंक २, नि.नं.७९३६, पृष्ठ २५१) भनि सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट नजिर सिद्धान्त प्रतिपादन भएकोमा उक्तानुसार मनसाय र गम्भीर चोट प्रमाणित हुँदा हुँदै उक्त नजिर सिद्धान्तको प्रतिकूल हुने गरी भएको उक्त फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदरभागी रहेको छ ।

(घ) प्रस्तुत मुद्दामा तेस्रो पक्षको उपस्थिति नभएको भन्ने उक्त फैसलामा लिईएको निर्णयाधारका सन्दर्भमा हेर्दा प्रस्तुत मुद्दामा भएको वारदात विवाह भोजमा भएको देखिन्छ । विवाह भोजमा धेरै संख्यामा मानिसहरूको उपस्थिती रहने स्वतः देखिएको अवस्थामा वारदातमा मानिसहरूको संख्यात्मक उपस्थिती नै प्रथम दृष्टिमा तेस्रो तत्वको उपस्थिती देखिएको छ ।

अर्कोतर्फ मौकामा बुझिएका प्रत्यक्षदर्शी समेत रहेका पोष बहादुर सुनुवारले मौकामा कागज गर्दा तथा अदालतमा वकपत्र गर्दा समेत “प्रतिवादीले तरवार चलाउँदै आएको अवस्थामा मैले तरवार खोसेको हो” भनि (स.ज.१५) किटानी साथ लेखाईदिएको देखिँदा तेस्रो पक्षको उपस्थिती रहेको देखिएको अवस्था छ । यस्तो प्रकृतिको मुद्दामा पीडितलाई हतियार (खुकुरी) प्रहार गर्दा साथमा रहेको अर्को मानिस (सानो छोरा) ले (जो रोक्न सक्ने अवस्थाको छैन) हार गुहार गरेकोमा निजलाई समेत तेस्रो पक्षको हस्तक्षेप मानी ज्यान मार्ने उद्योगको कसूर ठहर भै (स.अ. बुलेटिन २०६६, वर्ष १८, अंक १६, पूर्णाङ्क-४१८, पृष्ठ-८) सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट नजिर सिद्धान्त प्रतिपादन भैरहेकोमा प्रस्तुत मुद्दामा प्रत्यक्षदर्शी पोष बहादुर र वारदातमा उपस्थित अन्य मानिसहरूको उपस्थितीबाट नै तेस्रो पक्षको हस्तक्षेप देखिँदै रहेको अवस्थामा तेस्रो पक्षको हस्तक्षेप नभएको भनि उक्त नजिर सिद्धान्तको प्रतिकूल हुने गरी भएको उक्त फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदरभागी रहेको छ ।

अतः माथि विवेचित आधार प्रमाणहरू समेतबाट प्रतिवादी उपरको ज्यान मार्ने उद्योगको अभियोग दाबी पुग्न नसक्ने, प्रतिवादीले सफाई पाउने ठहर्‍याई भएको शुरु जिल्ला अदालतको फैसला सदर हुने ठहर्‍याई भएको पुनरावेदन अदालत, जनकपुरको उक्त फैसला कानूनको प्रयोग एवं पालनामा गम्भीर त्रुटिपूर्ण र प्रतिपादित नजिर सिद्धान्त प्रतिकूल रही त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरी प्रतिवादीलाई शुरु अभियोग दाबी बमोजिम सजाय गरी पाउन सम्मानित अदालत समक्ष सादर अनुरोध छ ।

- (५) न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१)(क) र (ख) ले प्रस्तुत निवेदन सम्मानित अदालतको क्षेत्राधिकार भित्र पर्दछ ।
- (६) सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १७ ले वादी नेपाल सरकारलाई कुनै दस्तुर लाग्दैन ।

निवेदक

वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट

(सूर्यप्रसाद कोइराला)

नायव महान्यायाधिवक्ता

इति सम्बत् २०६९ साल फागुन गते रोज शुभम् ----- ।

मस्यौदाकार :

अविकेश्वर पोखरेल

शाखा अधिकृत

अनुसूची १ कानूनको शासन : चुनौति र अवसर

महेश शर्मा पौडेल *

राज्य संचालन गर्दा राज्य संचालन गर्ने अधिकारीहरूले राज्यको प्रचलित कानून अनुसार काम गर्नु पर्छ । जथाभावि रूपमा गर्न हुँदैन । कुनै पनि व्यक्ति कानून भन्दा माथि रहनु हुँदैन र प्रत्येक व्यक्ति कानूनका अधीनमा हुन्छन् भन्ने कानूनको शासनको मान्यता हो । कानूनको शासनलाई कानूनी राज्य, कानूनी राज आदि विभिन्न नामले समेत संबोधन गरिन्छ । एउटा व्यक्ति माथि शासन गर्ने अधिकार अर्को व्यक्तिलाई हुँदैन । राज्य र राज्यका अंगमा बस्ने व्यक्तिले कानून अन्तर्गत रहेर कानूनलाई प्रशासित मात्र गर्न सक्छन् । राज्यको शक्ति प्रयोग गर्ने पदाधिकारीको कार्य कानून अनुकूल हुनुपर्छ, । कानून प्रतिकूल काम गर्ने अधिकार कसैलाई पनि हुँदैन । कानूनद्वारा समर्थित हुन नसक्ने कार्यका लागि त्यस्ता व्यक्ति व्यक्तिगत रूपमा जिम्मेवार हुनुपर्छ । देशका सबै नागरिकलाई समान व्यवहार गरिनुपर्छ । कानूनको सर्वोच्चता नै कानूनी राज्य वा कानूनको शासनको मान्यता हो । कानूनी राज्यको अवधारणामा व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई सर्वोपरी स्थान दिइन्छ । नागरिकहरूको अधिकारको रक्षाका लागि नै कानूनको शासन चाहिने हो । कानूनको अधीनमा राज्य व्यवस्था संचालन हुनुपर्ने र सरकार कानूनको अधीनमा रहनुपर्छ मान्यता कानूनको शासनको अवधारणामा पर्दछन् । जनप्रतिनिधिमूलक सरकारको निर्माण र त्यस्तो सरकारले कानूनको सर्वोच्चता स्वीकार गरी कानूनी दायराभित्र रही जनताका आधाभूत अधिकारको संरक्षण गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता कानूनको शासनमा पर्दछ । कानून बमोजिम भनेर मात्र हुँदैन, स्पष्ट र निश्चित कानून, भविष्यदर्शी कानून, प्रकाशित र पहुँचयोग्य, सामान्यतः बारम्बार परिवर्तन नहुने र न्यायपूर्ण, परस्पर नबाधिने, कार्यान्वयनमा संभव कानून हुनु पर्छ भन्ने मान्यता पनि कानूनको शासनमा पर्दछ ।

The rule of law is a legal maxim that provides that no person is above the law, that no one can be punished by the state except for a breach of the law, and that no one can be convicted of breaching the law except in the manner set forth by the law itself.¹

कानूनको शासनका विभिन्न मान्यताहरू छन् । कानूनका अगाडि प्रत्येक व्यक्ति समान हुन्छन् भन्ने यसले मान्दछ । कानून जनताको सहज पहुँचमा हुनु पर्ने पनि यसको मान्यता हो । यसरी नै राज्यले निष्पक्ष र स्वतन्त्रतापूर्वक सुनुवाइको अधिकारको मान्यतालाई पनि यसको मान्यतामा पर्दछ । The rule of law has three principles. The first states that everyone is equal before the law (so the rich and the rulers of a country do not get preferential treatment). The

* सहन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Rule_of_law, watched on September 10, 2011

second states that the law must be accessible to all who are subject to it. This requires that the law be publicly posted so that anyone can see it and no one can claim ignorance of the law as a reason for breaking it. Lastly, the third principal of the rule of law states that everyone has a right to a fair and timely trial.²

संयुक्त राष्ट्र संघका महासचिवले कानूनको शासनका सम्बन्धमा शासनको सिद्धान्त जसमा सार्वजनिक वा निजी व्यक्ति संस्था वा राज्य कानून प्रति जिम्मेवार हुनुपर्ने, कानून सार्वजनिक जानकारीमा आउनुपर्ने, समान रूपले कार्यान्वयन हुनुपर्ने र स्वतन्त्रतापूर्वक न्यायिक निरूपण हुनुपर्ने तथा ती कानून र प्रयोग मानव अधिकार कानून अनुकूल तथा मानवअधिकारका मूल्यमान्यता र आदर्शलाई आत्मसात गरिनुपर्ने समेतका धारणा व्यक्त गर्नु भएको देखिन्छ। महासचिवका अनुसार A principle of governance in which all persons, institutions and entities, public and private, including the State itself, are accountable to laws that are publicly promulgated, equally enforced and independently adjudicated, and which are consistent with international human rights norms and standards. It requires, as well, measures to ensure adherence to the principles of supremacy of law, equality before the law, accountability to the law, fairness in the application of the law, separation of powers, participation in decision-making, legal certainty, avoidance of arbitrariness and procedural and legal transparency.³

The four “universal principles” that emerged from our deliberations are as follows:

- The government and its officials and agents are accountable under the law.
- The laws are clear, publicized, stable and fair, and protect fundamental rights, including the security of persons and property.
- The process by which the laws are enacted, administered and enforced is accessible, fair and efficient.
- The laws are upheld, and access to justice is provided, by competent, independent, and ethical law enforcement officials, attorneys or representatives, and judges who are of sufficient number, have adequate resources, and reflect the makeup of the communities they serve.⁴

² [http://wiki.answers.com/Q/What is the concept of rule of law](http://wiki.answers.com/Q/What_is_the_concept_of_rule_of_law) watched on September 10, 2011

³ (Report of the Secretary-General: The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies” (2004)), http://www.unrol.org/article.aspx?article_id=3

⁴ World Justice Forum, Measuring Adherence to the Rule of Law around the World, www.worldjusticeproject.org

कानूनी राज्यको अवधारणाको विकास

कानूनको शासनको विकासमा ए. भि. डायसीको नाम लिने गरिए पनि यसको इतिहास प्राचिन ग्रीक, चीन र रोमको इतिहाससँग गासिन्छ । ग्रीक दार्शनिकहरूले सरकारको अनियन्त्रित शक्ति कानूनले नियन्त्रित गर्नसक्छ भन्ने मान्यता राखेका थिए । त्यतिबेले जनताद्वारा निर्मित कानून उच्च किसिमको कानूनको रूपमा आत्मसात गरिएको थियो । अरस्तुले मानिसको शासन भन्दा कानूनको शासन उत्तम हुन्छ भनेका थिए "The rule of law is better than that of any individual."⁵ रोमन कानून व्यवसायी सिसेरोले पनि राज्यको कानूनी अवधारणाको विकास गरेको मानिन्छ । सन् १२१५ को म्याग्नाकार्टा पनि कानूनको शासनको विकासमा सान्दर्भिक मानिन्छ । तेह्रौँ शताब्दिमा Bracton ले शासकहरू कानूनको अन्तर्गत रहनुपर्ने धारणा व्यक्त गरेका थिए । १६८८ मा बेलायतमा अधिकारको घोषणापत्र जारी भएको थियो । सोह्रौँ शताब्दिमा कानून बमोजिमको न्यायको सिद्धान्त स्थापित भएको थियो ।

कानूनको शासन सम्बन्धमा ए.भि. डायसीको (Albert venn Dicey) को योगदान र अवधारणा

कानूनको शासनको आधुनिक विकासमा डायसीको महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ । अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयका विख्यात तथा मुर्धन्य विद्वान प्रोफेसर डायसीले उक्त विश्वविद्यालयमा दिएका प्रवचनको संग्रहको रूपमा सन् १८५५ मा Introduction to the Law of the constitution नामक

⁵ <http://www.civilisationis.com/cooray/btof/chap180.htm> watched on September, 10, 2011

पुस्तक प्रकाशित भएको थियो । यसपछि यसको अध्ययन व्यवस्थित हुन थालेको देखिन्छ । वास्तवमा कानूनको सिद्धान्त इतिहासको लामो विकासक्रममा विकसित भएको भएपनि यो सिद्धान्तको व्यवस्थित अध्ययन, बहस र विश्लेषणमा उनको यी सामग्रीको अत्यन्तै महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ । उनले कानूनको शासनको सम्बन्धमा निम्न तीनवटा अवधारणा प्रस्तुत गरेका थिए ।

कानूनको सर्वोच्चता— कानूनको शासन भनेको नै कानूनले नै राज्य गर्छ, राज्य एवं यसका शक्तिलाई प्रशासित गर्छ भन्ने मान्यता हो । राज्य, यसका अंग र राज्य शक्ति कानूनअन्तर्गत रहनुपर्छ भन्ने उनको मान्यता थियो । कानूनले शक्तिको स्वैच्छाचारी प्रयोग, दुरूपयोगलाई नियन्त्रण गरी शक्तिलाई उचित रूपमा प्रयोग गराउछ । शासकले स्वैच्छाचारी रूपमा शासन संचालन गर्न हुदैन । शासक वा सरकारले कानूनलाई मिचेर र कानूनभन्दा प्रतिकूल किसिमले स्वैच्छाचारी रूपमा शासन गर्ने अधिकार हुदैन र कानून भन्दा माथि कुनै निकाय, शक्ति वा संस्थालाई स्वीकार गर्न सकिदैन । कानूनको स्पष्ट उल्लंघन बिना कसैलाई सजाय गर्न मिल्दैन । कानूनी प्रकृया अपनाएर राज्यका सामान्य अदालतबाट दण्ड सजाय सम्बन्धी कारबाही गर्नु पर्दछ भन्ने कुरालाई उनले प्रस्तुत गरेको थिए । डायसी भन्छन् The absolute supremacy or predominance of regular law as opposed to the influence of arbitrary power, and excludes the existence of arbitrariness, of prerogative, or even of wide discretionary authority on the part of the government. Englishmen are ruled by the law, and by the law alone. A man may with us be punished for a breach of law, but he can be punished for nothing else.⁶

कानूनको अगाडि समानता – डायसीको अवधारणा अनुसार कानूनको शासनको लागि आवश्यक अर्को विषय कानूनका अगाडि समानता रहेको छ । कानूनको शासनका लागि कानूनको सर्वोच्चता भएर मात्र पुग्दैन, कानूनका अगाडि प्रत्येक व्यक्ति समान पनि हुनुपर्छ । कसैले सुविधा दिने र कसैलाई दायित्व मात्र बहन गराउने कानून बनाउन मिल्दैन । यसो भएमा समानता हुदैन र कानूनको राज पनि हुदैन । एउटै कार्य गर्दा कसैले अपराध गरेको र कसैले अपराध गरेको नठहर्ने गरी कानूनमा व्यवस्था गर्न हुदैन भन्ने पनि यो अवधारणा अन्तर्गत पर्दछ । समान कसूरमा समान सजाय हुनुपर्छ । कानूनको उल्लंघनमा शक्तिमा रहेको वा शक्तिहीन जो भएपनि सबैलाई सामान्य अदालतमा मुद्दा चलाउनुपर्छ, भेदभाव गर्न हुदैन भन्ने कानूनको शासनको मूल्य र मान्यता हो । equality before the law, or the equal subjection of all classes to the ordinary law courts; the ‘rule of law’ in this sense excludes the idea of any exemption of officials or others from the duty of obedience to the law which governs other citizens or from the jurisdiction of the ordinary tribunals; there can be with us nothing really corresponding to the ‘administrative law’ (droit administratif) or the ‘administrative tribunals’ (tribunaux administratifs) of France.

⁶ http://www.du.ac.in/fileadmin/DU/Academics/course_material/Admin_Law_4case.pdf

⁷ *ibid*

उपचारको व्यवस्था/संविधानको विकास अदालतका निर्णयको उपज

कानून संसद र अदालती व्यवस्थाको उपज हो । न्यायिक व्याख्याबाट संविधान विकसित हुँदै जान्छ भन्ने उनले मान्दछन् । बेलायतको सन्दर्भमा भएकाले उनको यो अवधारणाले बेलायतको संवैधानिक विकासलाई इंगित गरेको देखिन्छ । कानून भएर मात्र हुँदैन प्रभावकारी उपचार पनि चाहिन्छ, र जनताको अधिकारको संरक्षण गर्ने सिलसिलामा अदालतबाट भएका व्याख्याले संवैधानिक विकास हुन्छ भन्ने पनि उनको मान्यता रहेको पाइन्छ । डायसी भन्छन् The general principles of the constitution (as, for example, the right to liberty, or the right of public meeting) are ... the result of judicial decisions determining the rights of private persons in particular cases brought before the Courts,⁸

जोसेफ राजको (Joseph Raz) योगदान

कानूनको शासनको सन्दर्भमा जोसेफ राजको योगदान पनि यस सन्दर्भमा सान्दर्भिक छ । उनले पहिचान गरेका कतिपय कानूनका सिद्धान्तहरू कानूनको शासनसँग सम्बन्धित छन् । उनका देहायका सिद्धान्तहरू कानूनी शासनसँग सम्बन्धित रहेका छन् ।⁹

- कानून पश्चातदर्शी होइन् भविश्यदर्शी हुनुपर्छ
- कानून सापेक्षित रूपमा स्थिर हुनुपर्छ
- कानून निश्चित नियम र कार्यविधिका आधारमा तर्जुमा हुनुपर्छ
- न्यायलयको स्वतन्त्रता सुनिश्चित गरिनु पर्छ
- प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको पालना गरिनु पर्छ, खासगरी सुनुवाइको सिद्धान्त कार्यान्वित हुनुपर्छ
- अदालतलाई न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार हुनु पर्छ
- अदालतमा सहज पहुँच हुनुपर्छ
- कानून कार्यान्वयन र अपराध नियन्त्रण अधिकारीलाई स्वविवेकीय अधिकार हुनु हुँदैन

कानून सम्बन्धमा लियोन फुलरको (Lon fuller) को अवधारणा

Lon fuller ले आफ्नो The Morality of Law भन्ने पुस्तकमा कानून कस्तो हुनु पर्दछ भन्ने विषयमा व्यापक रूपमा विवेचना गरेका छन् । उनले कानून निश्चित स्रोतबाट आउनु पर्ने, कानून प्रष्ट हुनुपर्ने, कानून परस्पर बाहिन नहुने, कानूनले असंभव कार्य गर्न लगाउन नहुने,

⁸ http://ivr-enc.info/index.php?title=Rule_of_Law_-_Philosophical_Perspectives

⁹ [http://books.google.com/books?id=Pd0bA2pcR30C&pg=PA15&lpg=PA15&dq="does+not+deny+that+every+legal+](http://books.google.com/books?id=Pd0bA2pcR30C&pg=PA15&lpg=PA15&dq=)

कानून सापेक्षिक रूपमा स्थिर हुनुपर्ने, कानून सार्वजनिक गरिएको हुनुपर्ने, कानून प्रष्ट, निष्पक्ष र तर्क संगत हुनुपर्ने आवश्यकता औल्याएका छन् । कानूनको शासनको सन्दर्भमा कानूनको तर्जुमा गर्दा यी पक्षमा ध्यान दिन आवश्यक हुन्छ ।

कानूनको शासन सम्बन्धमा दिल्ली घोषणा

कानूनी शासनको आधुनिक रूपमा विकास र व्याख्यामा International jurist of justice को सन् १९५९ मा भएको सम्मेलनले जारी गरेको घोषणापत्रको महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ । यस घोषणाले कानूनी शासनको सिद्धान्तको आधुनिक स्वरूप र मान्यतालाई स्थापित गरेको छ । यसले निम्न घोषणा गरेको देखिन्छ ।

- विधायिकाले कानूनद्वारा मानवीय मर्यादा कायम गराउनुपर्छ, राजनैतिक अधिकारबाट मात्र होइन् आर्थिक सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारको प्रतयाभूत गराउनुपर्ने ।
- स्वतन्त्र न्यायपालिका हुनुपर्छ ।
- व्यक्तिका अधिकारहरू र स्वतन्त्रताहरू हुन्छन् जसको राज्यद्वारा संरक्षण गरिनु पर्छ ।

The Delhi Congress gave rise to three important elements in the concept of the Rule of Law.

- First, that the individual is possessed of certain rights and freedoms and that he is entitled to protection of these rights and freedoms by the State;
- Second, that there is an absolute need for an independent judiciary and bar as well as for effective machinery for the protection of fundamental rights and freedoms; and
- Third, that the establishment of social, economic and cultural conditions would permit men to live in dignity and to fulfill their legitimate aspirations.¹⁰

कानूनको शासनको वर्तमान स्वरूप

कानूनको शासनको विकास यात्रा लामो रहेको छ । समयक्रममा सिद्धान्तहरू पनि समयानुकूल बन्दै जान्छन् । कानूनको शासनको प्राचीन स्वरूप वा डायसीको अवधारणाको स्वरूपमा आज ब्यापक विस्तार भएको छ । अहिलेको समयमा विकास तथा सामाजिक, आर्थिक समेत आवश्यकताले कानूनको शासनको अवधारणालाई अझ विकसित परिस्कृत रूपमा अपनाउन पर्ने आवश्यकता परेको छ । अतः अहिलेको सन्दर्भमा कानूनको शासनको अवधारणा देहाय बमोजिम विस्तार भएको छ ।

¹⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/Declaration_of_Delhi

- वर्तमानमा कानूनको शासनको सिद्धान्त केवल कानूनको सर्वोच्चता वा कानूनको अगाडि समानता मात्र नभई सबै वर्ग समाजको हित कायम गरी न्यायपूर्ण समाजको सृजना गर्नुपर्ने अवधारणासम्म विस्तारित भएको छ । सामाजिक न्याय, सारवान समानता जस्ता विषयहरू कानूनी शासनले ख्याल राख्नु पर्ने हुन्छ ।
- समाजमा रहेका सामाजिक विकृतिहरू समानताको सिद्धान्तका आधारमा उन्मूलन गर्नु पर्ने पनि वर्तमानमा कानूनको शासनको मान्यता बनेको छ ।
- कानून र व्यवस्थाको स्थापना, अराजकता र युद्धको अन्त गरी न्याय र शान्ति कायम गर्ने हुनु पर्छ भन्ने मानिन्छ ।
- कानूनको सर्वोच्चता वा कानूनको अगाडि समानता र सरकार कानून बमोजिम संचालन हुनुपर्ने मान्यताहरू आज पर्यन्त पनि उत्तिकै सान्दर्भिक छन् ।

नेपालमा कानूनको शासन

नेपालमा लिखित कानूनको इतिहास मुलुकी ऐन १९१० सँग गासिन्छ र यो नै जेठो कानून मानिन्छ । तरपनि मुलुकी ऐन भन्दा पहिले राज्य संचालन सम्बन्धी कानूनको रूपमा धर्मशास्त्र, स्थिति, सनद सवाल अदि प्रचलनमा थिए र यी नै बाट शासन संचालित हुन्थ्यो । किरात कालमा किरात मुन्धुमबाट शासन र सामाजिक व्यवहारहरू संचालित हुन्थे । मल्लकालमा जयस्थिति मल्लले मानव न्यायशास्त्रको तर्जुमा गरेका थिए । राजा राम शाहले पनि स्थिति बनाएका थिए । मुलुकी ऐन आएपछि भने कानूनको शासनको दिशामा कानून बमोजिमको काम कारबाहीमा नयाँ युगमा प्रवेश गरेको मान्न सकिन्छ तर पनि त्यतिबेलाको सामाजिक प्रचलन अनुसार जातपातका आधारमा गरिने सजाय लगायतका कतिपय व्यवस्थाहरू कानूनको शासनको मान्यताको प्रतिकूल थिए ।

नेपालको संवैधानिक इतिहासको जग मानिने नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ मा स्वतन्त्रता, समानता र न्यायपालिका सम्बन्धी व्यवस्थाहरू रहेको र यी व्यवस्थाहरू कानूनी शासनका आधारको रूपमा रहेका थिए । यद्यपि यो कानून कार्यान्वयनमा आउनै सकेन । नेपाल अन्तरिम शासन विधान, २००७ मा पनि समानता, स्वतन्त्र न्यायपालिका जस्ता व्यवस्था गरिएको थियो । यस अतिरिक्त अपराध गर्दा तोकिए भन्दा बढी सजाय नगरिने दोहरो खतराबाट मुक्ति जस्ता कानूनको शासनको मर्मलाई आत्मसात गरेको पाइन्छ । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ पनि कानूनको शासनको क्रमिक विकासमा महत्वपूर्ण छ । यसमा स्वतन्त्र न्यायपालिका र मौलिक हकको व्यवस्था, कार्यकारीणी अधिकार संविधान बमोजिम प्रयोग गरिने र दोहरो खतराबाट मुक्ति जस्ता व्यवस्था प्रासंगिक छन् । यसका अतिरिक्त न्यायिक पुनरावलोकनको व्यवस्था पनि यो संविधानमा व्यवस्थित थियो । नेपालको संविधान, २०१९ मा सीमित रूपमै भएपनि मौलिक अधिकारको व्यवस्था थियो । साथै न्यायपालिकाको पनि व्यवस्था थियो र सो बेलामा पनि न्यायपालिकाको भूमिका प्रशंसनीय रहेको थियो । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ पनि कानूनको शासनका पर्याप्त तत्वहरू समावेश रहेका थिए । मौलिक

हक, स्वतन्त्र न्यायपालिका, सीमित सरकार, कार्यकारिणी विधायिकाप्रति उत्तरदायी, शक्ति पृथकीकरण र नियन्त्रण जस्ता यावत व्यवस्थाहरू गरिएका थिए ।

नेपालको अन्तरिम संविधान ,२०६३

कानूनको शासनको क्रममा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा पनि पर्याप्त र यथेष्ट व्यवस्थाहरू छन् । संविधानको रहेका केही व्यवस्थाहरू देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ

- प्रस्तावनामा कानूनी राज्यको अवधारणा लगायत लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताप्रतिको पूर्ण प्रतिबद्धता व्यक्त,
- संविधान नेपालको मूल कानून, संविधानसँग बाकिने कानून बाकिएको हदसम्म अमान्य हुने ,
- संविधानको पालना गर्नु प्रत्येक व्यक्तिको कर्तव्य हुने,
- संविधानको भाग तीनमा विभिन्न मौलिक हकको व्यवस्था जसद्वारा कानूनी राज्यको अवधारणाले मूर्त रूप पाउने,
- सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुने, कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित नगरिने, सामान्य कानूनको प्रयोगमा कुनै पनि नागरिकमाथि धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात, जाति, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्था वा ती मध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव नगरिने, राज्यले नागरिकहरूका बीच धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक, आस्था वा ती मध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव नगर्ने, समान कामका लागि महिला र पुरुषका बीच पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा भेदभाव नगरिने जस्ता समानताका हकहरूको व्यवस्था,
- कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ भएको कारण सहितको सूचना नदिई थुनामा नराखिने, पक्राउमा परेका व्यक्तिलाई पक्राउ परेको समयमा नै आफूले रोजेको कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने हक हुने, पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ भएको समयबाट बाटोको म्याद बाहेक चौबीस घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने, त्यस्तो अधिकारीबाट आदेश भएमा बाहेक पक्राउ भएका व्यक्तिलाई थुनामा नराखिने, तत्काल प्रचलित कानूनले सजाय नहुने कुनै काम गरे वापत कुनै व्यक्ति सजायको भागी नहुने, कुनै पनि व्यक्तिलाई कसूर गर्दाको अवस्थामा प्रचलित कानूनमा तोकिएभन्दा बढी सजाय नदिइने, कुनै अभियोग लगाईएको व्यक्तिलाई निजले गरेको कसूर प्रमाणित नभएसम्म कसूरदार नमानिने, कुनै पनि व्यक्ति विरुद्ध अदालतमा एकै कसूरमा एक पटकभन्दा बढी मुद्दा नचलाइने र सजाय नदिइने, कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलगाइने, प्रत्येक व्यक्तिलाई निज विरुद्ध गरिएको कारवाहीको जानकारी पाउने हक हुने, कुनै पनि व्यक्तिलाई सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइको हक हुने, असमर्थ पक्षलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम निःशुल्क कानूनी सेवा पाउने हक हुने जस्ता फौजदारी न्याय सम्बन्धी हकको व्यवस्था रहेको,

- प्रत्येक व्यक्तिलाई शोषण विरुद्धको हक हुने, प्रथा, परम्परा र प्रचलनको नाममा वा कुनै पनि किसिमले कसैलाई शोषण गर्न नपाइने, मानिसलाई बेच-बिखन गर्न, दास वा बाँधा बनाउन नपाइने, कसैलाई पनि निजको इच्छा विरुद्ध काममा लगाउन नपाइने जस्ता शोषण विरुद्धको हकको व्यवस्था रहेको,
- मौलिक हकको प्रचलनका लागि धारा १०७ मा लेखिएको तरिका अनुसार कारबाही चलाउन पाउने संवैधानिक उपचारको हक सुरक्षित गरिएको,
- माथि उल्लेख भए बाहेक स्वतन्त्रताका हक, यातना विरुद्धका हक लगायत धारा १२ देखि ३२ सम्म विभिन्न मौलिक हकको व्यवस्था रहेको,
- विश्वव्यापी रूपमा स्वीकृत आधारभूत मानव अधिकार, बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक प्रणाली, जनतामा निहित सार्वभौमसत्ता र जनताको सर्वोच्चता, संवैधानिक सन्तुलन र नियन्त्रण, कानूनको शासन, सामाजिक न्याय र समानता, स्वतन्त्र न्यायपालिका, आवधिक निर्वाचन, नागरिक समाजको अनुगमन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता, जनताको सूचनाको अधिकार, राजनैतिक दलहरूका क्रियाकलापहरूमा पारदर्शिता र जवाफदेहिता, जनसहभागिता, निष्पक्ष, सक्षम तथा स्वच्छ प्रशासनतन्त्रका अवधारणाहरूको पूर्ण परिपालना गर्ने राजनैतिक प्रणाली अवलम्बन गरी भ्रष्टाचार र दण्डहीनताको अन्त्य गर्दै सुशासन कायम गर्ने र विभेदकारी कानूनको अन्त्य गर्ने लगायतका राज्यका दायित्व निर्धारण तथा जनताको जीउ, धन, समानता र स्वतन्त्रताको संरक्षण, समाजमा शान्ति र व्यवस्था कायम गरी मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धन, सबै किसिमको आर्थिक एवं सामाजिक असमानता हटाई विभिन्न जात, जाति, धर्म, भाषा, वर्ण, समुदाय र सम्प्रदायका बीच सामन्जस्य स्थापना गरी न्याय र नैतिकतामा आधारित स्वस्थ सामाजिक जीवनको स्थापना र विकास जस्ता निर्देशक सिद्धान्तहरूको व्यवस्था गरिएको,
- व्यवस्थापिका-संसदले कानून बनाउने र कानून पारित गर्ने विधिको व्यवस्था गरिएको ।

समग्रमा संविधान र संविधानमा व्यवस्थित उपरोक्त व्यवस्थाहरू कानूनको शासनका लागि औजार हुन् । यसका अतिरिक्त सयौं कानूनहरू तर्जुमा भएका छन्, जसको अभिष्ट पनि कानूनको शासन नै हो । पछिल्ला समयमा तर्जुमा भएका सुशासन ऐन, २०६४, सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ लगायतका कतिपय कानूनहरू यस सन्दर्भमा भन्नु महत्वपूर्ण छन् । प्रचलनमा रहेका ऐन, नियम लगायतका कानूनी व्यवस्था र कार्यविधि, निर्देशिका आदि पनि कानूनको शासनको प्रवर्धनमा महत्वपूर्ण औजार हुन् । शक्ति पृथकीकरण र शक्ति सन्तुलन र नियन्त्रणको सिद्धान्तको अवलम्बन गरिएको छ । स्वतन्त्र न्यायपालिकाको मर्मलाई आत्मसात गरिएको छ । अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, निर्वाचन आयोग, मानव अधिकार आयोग, महालेखा परीक्षक, लोकसेवा आयोग र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय जस्ता स्वतन्त्र र सक्षम संवैधानिक अंगहरू कानूनको शासनको अवधारणा व्यवहारमा रूपान्तरणका लागि जुट्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

नेपालले दुईवटा क्षेत्रीय महासन्धि र मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र समेत गरी २३ वटा मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि र थुप्रै आइ.एल.ओ. सम्बद्ध महासन्धिको पक्ष भएर कानूनको शासनप्रतिको प्रतिबद्धतालाई देखाएको छ । फौजदारी अपराध विषयक महासन्धिहरूको पक्ष बन्ने क्रम नियमित रूपमा गरी अपराध नियन्त्रणमा चासो देखाएको छ । भ्रष्टाचार विरुद्ध संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धि, अन्तर्राष्ट्रिय संगठित अपराध महासन्धि र आतंककारी कार्यमा वित्तीय लगानीलाई रोक्ने महासन्धिलाई व्यवस्थापिका-संसदबाट अनुमोदन गरी पक्ष भएको छ । महासन्धिको पक्ष भएपछि यसलाई कार्यान्वयनमा लैजानु राज्यको दायित्व हुने भएकाले यी महासन्धिहरूको कार्यान्वयन हुँदा कानूनी राज्यको अवधारणाले मूर्त रूप पाउने हुन्छ ।

कानूनको शासन र मानव अधिकार

मानव अधिकारको प्रत्याभूतिका लागि कानूनको शासन अनिवार्य मानिन्छ । कानूनको शासनको अभावमा मानव अधिकारको उपयोग र संरक्षण हुन सक्दैन । कानूनको शासनको अभावमा हुकुमी शासनको राज कायम हुन्छ र हुकुमी शासनले नागरिकका अधिकारहरू हनन हुन पुग्छन् । कानूनको शासनको अभावमा स्वतन्त्रता, समानता, स्वच्छ सुनुवाइ, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, आर्थिक सामाजिक सांस्कृतिक अधिकारको व्यवहारत प्रत्याभूति हुन सक्दैन । कानूनको शासनको उद्देश्य नागरिक स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्नु नै हो । त्यसैले कानूनको शासनको विद्यमानतामा नै मानवअधिकारको प्रत्याभूतिको सुनिश्चिता हुन्छ । कानूनको शासनको अभावमा भएका कानूनको पनि स्वैच्छाचारी प्रयोग हुन पुगी नागरिक अधिकार धरासायी बन्छन् । कानूनको शासनको अभावमा भेदभावकारी कानूनहरू हावी हुन पुग्छन् । यसैगरी कानूनको शासनको अभावमा न्यायिक स्वतन्त्रता पनि कायम हुन सक्तैन, फलतः नागरिक अधिकारको पहरेदारको रूपमा रहने अदालतले नागरिक अधिकारको संरक्षणमा सबल भूमिका निर्वाह गर्न सक्तैन । यी सबै कारणले गर्दा मानव अधिकारको संरक्षणमा कानूनको शासन जरुरी मानिन्छ ।

कानूनको शासन र प्रजातन्त्र

कानूनको शासनको अभावमा प्रजातन्त्रको परिकल्पना गर्न सकिदैन र प्रजातन्त्रको अनुपस्थितिमा कानूनको शासनको जीवन्तता पनि पाउन सक्दैन । प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थाको लागि न्याय आवश्यक हुन्छ भने न्यायका लागि कानूनको शासन कायम हुनु पर्छ । प्रजातन्त्रमा कानूनभन्दा माथि कोही हुँदैनन् भन्ने मानिन्छ । प्रजातन्त्रमा शासन व्यवस्थाको माध्यम कानूनलाई मानिन्छ । प्रजातन्त्रमा जनताको प्रतिनिधिबाट कानूनको निर्माण गरिन्छ । अत्याचारी शासनको अन्त्य, नागरिक राज्यको सिद्धान्त, सीमित सरकार, शक्ति नियन्त्रण र सन्तुलन, संवैधानिक सर्वोच्चता, न्यायिक पुनरावलोकन, स्वतन्त्र न्यायपालिका बिना प्रजातन्त्रका टिक्न सक्तैन, यी विषय कानूनको शासनका पनि अभिन्न तत्व हुन र कानूनको शासनले मूर्त रूप लिएमा मात्र राज्यमा यी तत्व पाउन सकिन्छ । स्वतन्त्र न्यायपालिकाले प्रजातान्त्रिक मूल्य र मान्यतालाई संरक्षण र विकास गर्न मद्दत गरेको हुन्छ, कानूनको शासन नभएमा स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अपेक्षा गर्न सकिदैन । Democratic governance is based on the will of the people and is the form of governance best suited to allowing all people to

live in dignity and freedom. This is also emphasised by the Millennium Declaration, in which the international community undertakes to promote democracy worldwide. Democracy requires a rule of law framework in order to govern the interaction and co-existence of all citizens. By guaranteeing civil rights, the rule of law also creates the basic conditions in which individuals can pursue their own personal development as they choose.¹¹ The rule of law is the supreme check on political power used against people's rights. Without the regulation of state power by a system of laws, procedures, and courts, democracy could not survive.¹²

कानूनको शासन र सार्वजनिक प्रशासन

राज्य संचालनको मेरुदण्ड सार्वजनिक प्रशासन हो । सार्वजनिक प्रशासनले कानून तर्जुमामा सहयोग गर्दछ । कानूनको तर्जुमामा सहयोग गर्दा वा कानूनको कार्यान्वयन गर्दा कानूनको शासनको मर्मलाई कसरी व्यवहारमा रूपान्तरण गर्ने भन्ने अभिभारा रहेको हुन्छ । सबै व्यवस्था ठिक भए पनि प्रयोग नराम्रो भए प्रतिफल प्राप्त गर्न सकिदैन तसर्थ सार्वजनिक प्रशासन कानून, नीति कार्यान्वयनको महत्वपूर्ण अवयव भएकाले कानूनको शासन कायम गर्न सार्वजनिक प्रशासनको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । कानूनको शासनले काम कारवाहीमा कार्यविधि र प्रकृयाको पालनाको अपेक्षा राख्दछ, सार्वजनिक प्रशासनले त्यस्ता कार्यविधि अवलम्बन गर्नु पर्छ, अन्यथा नागरिकलाई अन्याय पर्न सक्छ ।

कानूनको शासन र सुशासन

कानूनको शासनका अभावमा सुशासन संभव छैन । सुशासनमा नियम कानूनको पालना प्राथमिकतामा पर्छ । तदर्थ र जथाभावि कानून तर्जुमा र कानूनको पालनामा उदासीनताले सुशासनलाई बाधा पुऱ्याउछ । कानूनको शासनले यस्तो अवस्था आउन दिँदैन । जनसहभागिता, जवाफदेहिता, पारदर्शिता, निश्चितता, काम कारवाहीमा कार्यविधिको अवलम्बन जस्ता सुशासनका तत्वहरू कानूनी राज्य कायम भएमा मात्र पाउन सकिन्छ ।

नेपालमा कानूनको शासनका चुनौतिहरू

कानूनको शासन जति आदर्श र आवश्यक छ त्यति नै यसको प्रयोग दुरुह रहेको हुन्छ । नेपालमा यसको कार्यान्वयनका चुनौतिहरू निम्न छन्:

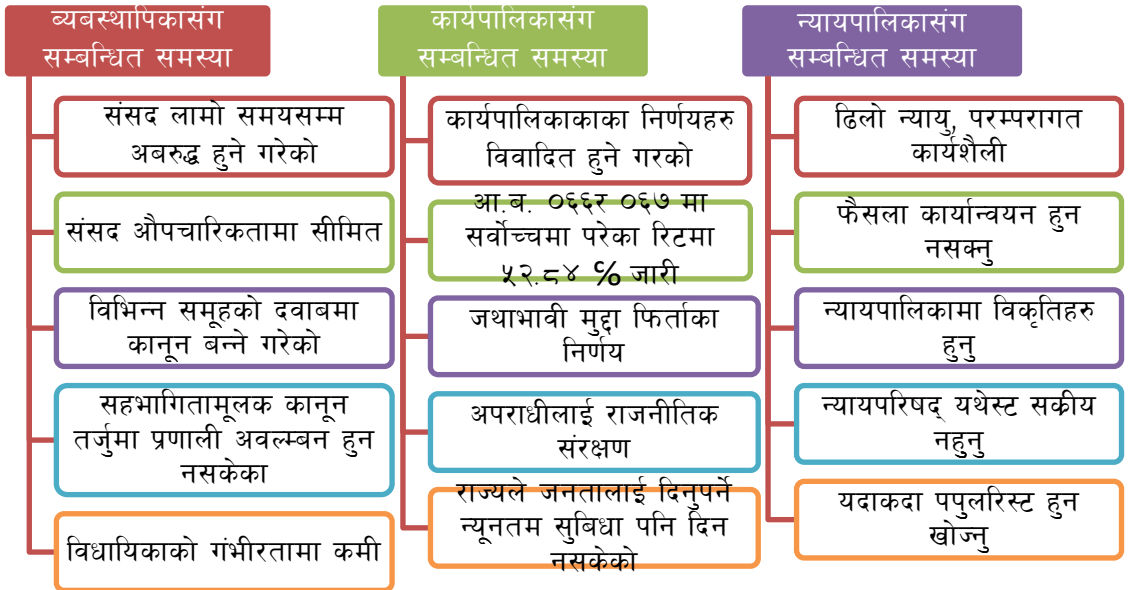
- संविधान र कानूनी व्यवस्था अनुसार व्यवहारमा रूपान्तरण नभएको, कानून कार्यान्वयन पक्ष कमजोर,
- कानून कार्यान्वयन अधिकारीले नै कानून तोड्ने गरेका, मानव अधिकारको प्रभावकारी संरक्षणको अभाव,
- कानून मिच्ने प्रवृत्ति र दण्डहीनतामा वृद्धि,
- कानूनी राज्यलाई व्यवहारमा उतार्न राज्यका संयन्त्रको संस्कारगत परिवर्तन नभएको,

¹¹ <http://www.gtz.de/en/top-themen/883.htm>

¹² <http://www.democracyweb.org/rule/principles.php>

- अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रभाव क्षेत्र बढेको तर तदनुरूपको व्यवस्थापन हुन नसकेको,
- लोकतान्त्रिक संस्कारको कमी, इच्छा शक्ति र सक्रियताको अभाव,
- न्याय प्रणालीमा ढिलाई, न्यायमा सबैको अभै सहज पहुँच हुन नसकेको, अदालतका फैसलाहरूको समुचित कार्यान्वयन नभएको, न्यायपालिका पनि विकृति विहीन हुन नसकेको,
- अपराध अनुसन्धान प्रणाली र न्याय प्रणाली परम्परागत भएको,
- अपराध र राजनीतिको सम्बन्ध व्यापक बन्दै गएको,
- राजनीतिक तथा प्रशासनिक हस्तक्षेप, दबाव प्रभावमा निर्णय,
- विवेक सम्मत कानूनको निर्माण हुन नसक्नु, स्वविवेकीय अधिकारको गलत प्रयोग हुनु,
- निर्वाचनमा धाधली हुनु ।

नेपालमा राज्यका अंगका आधारमा समस्या पहिचान

कानूनको शासन कायम गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भूमिका र अवसर

- कानूनको शासनको आदर्शलाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्ने महत्वपूर्ण संस्था,
- mandate to serve three master,
- कानूनी राय,
- मुद्दा चलाउने नचलाउने निर्णय,
- बहस पैरवी र प्रतिरक्षा,

- कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयनको अनुगमन,
- हिरासतमा मानवोचित व्यवहार नभएको अनुगमन,
- कानूनन गठित संस्थाका काम संविधान वा प्रचलित कानूनको उल्लङ्घन वा सार्वजनिक हित प्रतिकूल भए अन्य अधिकारीलाई नतोकिएकोमा उजुरी दिने,
- कुनै अधिकारीले बदनियत साथ काम गरी सार्वजनिक हितमा असर वा सर्वसाधारणमा क्षति पुऱ्याउने वा हैरानी दिने काम भएको देखेमा विभागीय कारवाहीका लागि लेख्ने,
- कानून कार्यान्वयनमा असुविधा भएमा, नयाँ कानून बनाउन, संशोधन गर्न वा लागू गर्नुपर्ने देखिएमा नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,
- फैसलाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सम्बन्धित मन्त्रालय, सचिवालय, विभाग वा कार्यालयलाई ध्यानाकर्षण गराउने,
- संसदमा उपस्थित भई कुनै कानूनी प्रश्नको सम्बन्धमा राय व्यक्त गर्ने,
- पीडितको तथा अभियुक्तको हकको संरक्षण गर्ने,
- मानव अधिकारका संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने, आदि ।

कानूनको शासन कायम गर्ने सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका चुनौति र समस्याहरू

- महान्यायाधिवक्ताको राजनीतिक नियुक्ति र कमजोर संवैधानिक व्यवस्था,
- सरकारी वकीलको व्यावसायिक मान्यता नहुनु/कार्य व्यावसायिक तर व्यवहार निजामती कर्मचारी सरह,
- कमजोर कर्मचारीतन्त्र,
- अपराधको राजनीतिकरण र अपराधीको राजनीतिक संरक्षण,
- सरकारी वकीलको संस्थागत सुधारको पाटो उपेक्षित,
- सरकारी निकायबाट सरकारी वकीलको विशेषज्ञता र विज्ञताको उपयोग नहुनु,
- संक्रमणकालीन न्यायको संबोधनको सुनिश्चितता,
- अभियोजन ठहरको अवस्था सन्तोषजनक नहुनु,
- अदालतले प्रमाण नभएकोमा पनि मुद्दा चलाउन निर्देशन दिने अभ्यास हुन थालेको,
- अदालतको आदेशबाट मुद्दा फिर्तामा महान्यायाधिवक्ताको भूमिका कायम भएको भएपनि कानूनन त्यसको व्यवस्था र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन, आदि ।

समस्याको समाधान

- सरकारको सल्लाहाकारको रूपमा महान्यायाधिवक्ता र अभियोजनका लागि स्वतन्त्र अभियोजनकर्ताको व्यवस्था हुनु पर्ने,
- सरकारी वकीललाई निजामती सेवाबाट अलग गरी व्यावसायिक सेवामा रूपान्तरण गर्नु पर्ने,

- सरकारी वकीलको संस्थागत र क्षमता विकास गरिनु पर्ने,
- सरकारी वकीललाई कानूनको शासनको अवस्था राम्रो भएका मुलुकको अनुभव दिलाउने प्रवन्ध गर्नु पर्ने,
- संविधान अनुरूप संक्रमणकालीन न्यायका प्रवन्धहरू गर्नु पर्ने,
- अभियोजनको व्यावहारिक अभ्यासमा पुनरावलोकन गरिनु पर्ने,
- संविधान र कानूनले सुम्पेका जिम्मेवारीहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनु पर्ने,
- सरकारी निकायहरूबाट सरकारी वकीलको विज्ञताको उपयोग गर्ने वातावरणको सृजना गर्नु पर्ने,

नेपालमा कानूनी राज्यको स्थापनाका लागि सुझाव

कानूनको शासन कायम गर्न राज्यका तीनवटै अंगको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। साथै नागरिक समाज र मेडियाको पनि यस सन्दर्भमा महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। यीनीहरूको भूमिका निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ।

ब्यवस्थापिका

- संवैधानिक सीमा भित्र रहेर कानून निर्माण गर्ने
- अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि कार्यान्वयन गर्ने कानूनको निर्माण गर्ने
- जन अपेक्षा र हित अनुकूल र कानूनको शासनलाई मूर्त रूप दिने कानून निर्माण गर्ने
- कानून निर्माण पूर्व प्रकासन गरी सुझाव, प्रतिक्रिया माग्ने,
- कानूनको तर्जुमा प्रक्रियामा सुधार गर्ने

न्यायपालिका

- कार्यसम्पादनमा परम्परागत शैलीमा परिवर्तन गर्ने
- न्यायप्रणालीको आधुनिकीकरण, वैकल्पिक न्याय प्रणाली आवश्यकतानुसार अवलम्बन गर्ने
- शीघ्र न्याय र स्वच्छ न्याय, न्यायमा पहुँचका मान्यतालाई अवलम्बन गर्ने
- फैसला कार्यान्वयनमा कडाई गर्ने
- नजिरहरूमा एकरूपता कायम गर्ने
- स्वविवेकीय अधिकारको वस्तुनिष्ठ प्रयोग गर्ने

कार्यपालिका

- कानून अनुसार कार्यसम्पादन र पालना तथा ठिक रूपमा कार्यान्वयन
- कानून मिच्ने पवृत्तिको अन्त्य गर्ने
- जथाभावि मुद्दा फिर्ता र राजनीतिक संरक्षण निरुत्साहन गर्ने

- नागरिकका राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक अधिकारको व्यवहारमा प्रत्याभूति र निर्देशक सिद्धान्तको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने
- जनताले प्राप्त गर्ने सेवा सुविधाको सहज प्रदान गर्ने

नागरिक समाज र प्रेस

- **watchdog**, अनुगमन गर्ने
- सत्य तथ्य जनसमक्ष ल्याउने
- रचनात्मक आलोचना र सुझाव दिने

अनुसूची २ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संक्षिप्त परिचय र भूमिका

महेश शर्मा पौडेल^०

नेपालमा महान्यायाधिवक्ताको अवधारणाको विकास

- सरकारको कानूनी सल्लाहकार सम्बन्धी अवधारणाको परिकल्पना नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ ले गरेको
- प्रधान न्यायालय ऐन, २००८ मा मिति २००९ मा गरिएको प्रथम संशोधनले एटर्नी जनरल सम्बन्धी व्यवस्था
- वि.सं. २००८ साल पौष ८ गते कालीप्रसाद उपाध्यायलाई पहिलो महान्यायाधिवक्ता नियुक्त
- सर्वोच्च अदालत ऐन, २०१३ अनुसार २०१३ साल श्रावण १ गते गभर्मेण्ट एडभोकेटको व्यवस्था
- नेपालको संविधान, २०१९ ले सर्वप्रथम महान्यायाधिवक्ताको पदलाई संवैधानिक निकायको रूपमा स्थापित, २०४७, २०६३

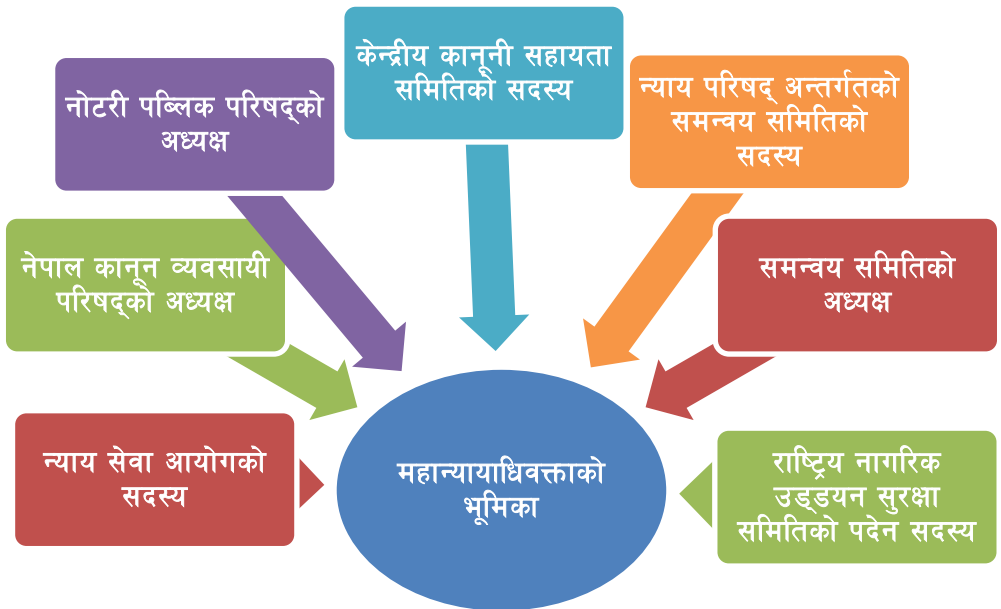
महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार

- संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा नेपाल सरकार र नेपाल सरकारले तोकिदिएको अन्य अधिकारीलाई कानूनी राय सल्लाह प्रदान
- नेपाल सरकारको हक, हित र सरोकार निहित रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा निजको मातहतका अधिकृतहरूबाट नेपाल सरकारको प्रतिनिधित्व
- संविधानमा अन्यथा लेखिएदेखि बाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीका समक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय
- नेपाल सरकार वादी वा प्रतिवादी भई दायर भएका मुद्दा मामिलामा नेपाल सरकारको तर्फबाट प्रतिरक्षा
- आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालना गर्दा महान्यायाधिवक्तालाई नेपालको जुनसुकै अदालत, कार्यालय र पदाधिकारी समक्ष उपस्थित हुने अधिकार
- अदालतबाट भएका आदेश वा फैसलाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गराउन उपयुक्त देखेमा सम्बन्धित मन्त्रालय, सचिवालय, विभाग वा कार्यालयलाई ध्यानाकर्षण गराउने
- प्रचलित कानूनको कार्यान्वयनको क्रममा कुनै कठिनाई आईपरेमा वा कुनै विषयमा तत्काल कानून बनाउनु पर्ने वा भइरहेको कानून संशोधन गर्न वा बनिरहेको कानून लागू गर्नुपर्ने देखिएमा कारण खुलाई नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने
- नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दाको अनुसन्धान प्रकृया अपर्याप्त भएको वा अनुसन्धानमा कुनै खास तरिका वा विधि अपनाउनु पर्ने देखेमा अनुसन्धान तहकिकात गर्ने अधिकारीको विभागीय प्रमुखलाई आवश्यक निर्देशन दिने
- मुद्दाको सिलसिलामा वा कानूनी रायको लागि प्राप्त भएका कागजात अध्ययन गर्दा कुनै निकायको मुख्य भई काम गर्ने व्यक्ति वा अधिकारीले कानून उल्लंघन गरेको वा हेलचक्रयाई

^० सहन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय ।

वा बदनियतसाथ काम गरेको कारणबाट नेपाल सरकारलाई हानि नोक्सानी पुगेको वा सार्वजनिक हितमा असर परेको वा सर्वसाधारणमा क्षति पुऱ्याउने वा हैरानी दिने काम भएको देखेमा सो व्यहोरा उल्लेख गरी विभागीय कारवाहीका लागि सम्बन्धित अख्तियारवाला समक्ष पठाई दिने

- कुनै गम्भीर वा सार्वजनिक महत्वको वा नेपाल सरकारलाई सरोकार पर्ने कुनै मुद्दामा तोकिएको सरकारी वकीलको अतिरिक्त अन्य सरकारी वकील खटाई मुद्दाको अभियोजन एवं बहस पैरवी गर्नु आवश्यक छ, भन्ने लागेमा सो बमोजिम गर्न कुनै सरकारी वकीललाई खटाउन सक्ने
- कुनै न्यायिक वा अर्ध न्यायिक निकायबाट भएको निर्णय वा आदेशबाट नेपाल सरकारको हक, हित वा सार्वजनिक हितमा असर पर्ने रहेछ र त्यस्तो निर्णय वा आदेश विरुद्ध मुद्दा दायर गर्न, पुनरावेदन गर्न, मुद्दा दोहोऱ्याई पाउन निवेदन गर्न, पुनरावलोकनको निवेदन दिन कानूनले कुनै अधिकारी तोकिएको रहेनछ भने महान्यायाधिवक्ता आफैले वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले त्यस्तो निर्णय वा आदेश विरुद्ध कानून बमोजिम सम्बन्धित निकायमा उजुर गर्न सक्ने
- कानून बमोजिम गठित संस्था वा निकायले गरेको कुनै निर्णय वा काम कारवाहीबाट संविधान वा प्रचलित कानूनको उल्लङ्घन वा सार्वजनिक हित प्रतिकूल भएको छ भन्ने लागेमा र त्यस्तो निर्णय वा काम कारवाही विरुद्ध उजुर गर्न कानूनले कुनै अधिकारी तोकिएको रहेनछ भने महान्यायाधिवक्ता आफैले वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले त्यस्तो निर्णय वा काम कारवाही विरुद्ध कानून बमोजिम सम्बन्धित निकायमा उजुर गर्ने ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट गरिने कामहरू

- नेपाल सरकारवादी हुने मुद्दामा भएका फैसला उपर सर्वोच्च अदालत समक्ष पुनरावेदन, पुनरावलोकन वा मुद्दा दोहोर्चाई पाउन निवेदन लगायत अन्य निवेदन गर्ने,
- नेपाल सरकारको तर्फबाट सर्वोच्च अदालतमा बहस पैरवी र प्रतिरक्षा गर्ने,
- नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारले तोकिएको अन्य अधिकारीलाई कानूनी राय परामर्श उपलब्ध गराउने,
- पुनरावेदन तथा जिल्लास्तरका कार्यालयहरूबाट मुद्दा मामिलामा सम्पादित कार्यहरूको प्रशासकीय रेखदेख, निरीक्षण, निर्देशन तथा नियन्त्रण गर्ने र अनुसन्धान तथा अनुगमन गर्ने,
- दैनिक प्रशासनिक कार्यहरू सञ्चालन गर्ने,

पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयमा कार्यरत सरकारी वकीलहरूको काम, कर्तव्य र अधिकार

- पुनरावेदन अदालतमा सुरु मुद्दा दायर गर्ने, प्रमाणको अभावमा मुद्दा दायर गर्न आवश्यक नदेखिएमा राय सहित अन्तिम निर्णयार्थ मिसिल महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाउने,
- जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयबाट मुद्दा नचलाउन प्राप्त मिसिलमा मुद्दा चलाउने देखेमा निर्णय गरी फिर्ता पठाउने र मुद्दा चलाउन आवश्यक नदेखिएमा राय सहितको मिसिल कागजात अन्तिम निर्णयको लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाउने,
- जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयबाट प्राप्त मिसिलमा पुनरावेदन गर्नुपर्ने देखिएमा पुनरावेदन अदालतमा दायर गर्ने, पुनरावेदन गर्न आवश्यक नदेखेमा राय सहित मिसिल कागजात महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाउने,
- सरकारलाई विपक्षी बनाएका मुद्दाहरू एवं रिट निवेदनहरूमा नेपाल सरकारको प्रतिनिधित्व गरी अड्डा अदालत समक्ष उपस्थित भई बहस पैरवी र प्रतिरक्षा गर्ने,
- क्षेत्रीयस्तरका सरकारी निकाय वा अधिकारीबाट माग भए बमोजिमको कानूनी प्रश्नमा राय प्रदान गर्ने,

जिल्ला न्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार

- सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची भित्रका मुद्दा वा नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दामा प्रहरी वा अधिकार प्राप्त अधिकारीद्वारा अनुसन्धान, तहकिकात एवं छानविन गरी आवश्यक कारवाहीका लागि आएका मिसिलहरूमा महान्यायाधिवक्ताबाट अधिकार प्रत्यायोजन भए बमोजिम मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्ने,
- सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची भित्रका मुद्दा र नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दामा कुनै अड्डा, अदालत समक्ष उपस्थित भई बहस पैरवी गर्ने,
- नेपाल सरकारलाई सरोकार पर्ने अन्य जुनसुकै मुद्दामा नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको कर्मचारीको तर्फबाट अड्डा अदालतमा उपस्थित भई बहस पैरवी गर्ने,
- प्रचलित कानून बमोजिम कार्यालय प्रमुखलाई भएको अधिकार एवं जिल्ला न्यायाधिवक्ताले गर्ने भनी तोकिएका अन्य काम कारवाही गर्ने,
- जिल्ला स्थित कुनै सरकारी कार्यालय वा सो कार्यालयको प्रमुखले मागेको कुनै कानूनी प्रश्नमा राय दिने,

- सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली बमोजिम जिल्ला न्यायाधिवक्तालाई भएको अधिकार निजको निर्देशनमा रही सहायक जिल्ला न्यायाधिवक्ताले प्रयोग गर्न सक्ने,

तहगत संरचना

- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
- पुरावेदन सरकारी वकील कार्यालय १६
- जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय ७५

सरकारी वकीलहरू कार्यरत रहेका अन्य संवैधानिक निकाय तथा सरकारी कार्यालयहरू

- अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग,
- निर्वाचन आयोग,
- आन्तरिक राजश्व विभाग,
- राजश्व अनुसन्धान विभाग,
- खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग,
- अध्यागमन विभाग,
- सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग,
- विभिन्न जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरू
- ठूला करदाता कार्यालय

प्रमुख जिल्ला अधिकारी र सरकारी वकीलको सम्बन्ध

प्रमुख जिल्ला अधिकारी

- जिल्लाको प्रमुख प्रशासकीय पदाधिकारीको हैसियतमा राय माग गर्ने अधिकारी
- मुद्दा हेर्ने अधिकारी
- मुद्दाको एउटा पक्ष
- भ्रष्टाचार मुद्दामा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको प्रत्यायोजित अधिकार बमोजिम अनुसन्धान तहकिकात गर्ने अधिकारी

जिल्ला तहको सरकारी वकील

- जिल्ला स्थित कुनै सरकारी कार्यालय वा सो कार्यालयको प्रमुखले मागेको कुनै कानूनी प्रश्नमा राय दिने अधिकारी
- मुद्दा चलाउने नचलाउने निर्णय गर्ने अधिकारी
- मुद्दा दायर गर्ने अधिकारी
- मुद्दामा बहस पैरवी गर्ने र फैसला पछि पुनरावेदन गर्ने नगर्ने भन्ने कारबाही गर्ने अधिकारी
- लेखिआएमा मुद्दामा प्रतिरक्षा गर्ने अधिकारी
- भ्रष्टाचार मुद्दामा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको प्रत्यायोजित अधिकार बमोजिम मुद्दा चलाउने वा नचलाउने राय दिने अधिकारी

सरकारी अधिकारीबाट गर्ने निर्णयमा देखिएका त्रुटिहरू

- कानूनले निर्दिष्ट गरेका प्रकृयाहरू पुरा नहुने गरेको
- प्राकृतिक न्यायका सिद्धान्तको अवलम्बन नहुने गरेको
- निर्णयमा उल्लेख गर्नु पर्ने कानूनी व्यवस्थाहरू उल्लेख नहुने गरेको
- न्यायिक प्रकृतिका आफैले निर्णय गर्नु पर्ने बिषयमा टिप्पणीमा सदर गर्ने गरेको
- कानूनभन्दा बाहीर गई निर्णय हुने गरेको
- निर्णय गर्नुभन्दा पहिले सरकारी वकीलको राय माग गर्ने पद्धतीको विकास हुन नसकेको

सरकारी अधिकारीको तर्फबाट बहस गर्दा अनुभव गरिएका समस्याहरू

- लिखित जवाफ नै नपरेको
- लिखित जवाफ प्रष्टसंग लेख्ने नगरेको
- बहस पैरवीका लागि फाइल कागजात प्राप्त नहुने गरेको
- अन्तरिम आदेशको सन्दर्भमा छलफल गर्दा प्रतिरक्षाको अनुरोध नहुने गरेको तथा कुनै कागजात बिना नै बहस गर्नु परेको
- सरकारी अधिकारीले सरकारी वकीललाई पृष्टपोषण दिने नगरेको
- सरकारी वकील कार्यालयले नै सरकारी अधिकारीलाई खोजी बहस गर्नु परेको
- निर्णयमा चरम रूपमा कानूनको उल्लंघन जस्ता कुराहरू देखिएकोले बहसमा उपस्थित हुन नै असुविधा हुने गरेको
- एकभन्दा बढी सरकारी अधिकारीबाट फरक व्यहोराको लिखित जवाफ प्राप्त हुने गरेको
- अदालतले माग गरेका फाइल कागजातहरू नआउने गरेको

प्रभावकारी प्रतिरक्षाका लागि प्रजिअ र अन्य सरकारी अधिकारीसंग गरिएको अपेक्षा

- निर्णय गर्नु पूर्व सरकारी वकीलसंग कानूनी परामर्शको पद्धति विकास गर्ने
- निर्णयहरू गर्दा कानूनको प्रकृत्यालाई अवलम्बन गर्ने
- निर्णय गर्दा कानूनलाई बंगाउने वा बिपरित निर्णय नगर्ने
- निर्णय गर्ने अधिकारीबाटै निर्णय गर्ने
- निर्णयमा आधार र कानून खुलाउने
- बहस र प्रतिरक्षाका लागि समयमै अनुरोध गर्ने
- बहस र प्रतिरक्षाका लागि निर्णय फाइल कागजात पठाउने
- मुद्दाको सम्बन्धमा सरकारी वकीलसँग निरन्तर सम्पर्कमा रही आवश्यक पृष्टपोषण दिने
- सुशासन ऐनले निर्दिष्ट गरेका र न्यायका मूल्य र मान्यताको अवलम्बन गर्ने ।

Schedule 3

Report on Participating of the 153rd International Senior Seminar in Japan

(9January- 8 February 2013)

Padma Prasad Pandey¹³
Uddhav Prasad Pudasaini¹⁴

1. Background

We, two participants, Mr. Padma Prasad Pandey, Joint Government Attorney and Mr. Uddhav Prasad Pudasaini, Deputy Government Attorney had attended on the 153rd International Senior Seminar held from 9January to 8 February 2013 in Japan. This programme was organized by Japan International Cooperation Agency (JICA) Tokyo and implemented by the United Nations Asia and Far East Institute for the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders (UNAFEI).

The main theme of the program was "Treatment of Female Offenders". We already had some theoretical and practical knowledge regarding treatment of Female Offenders and but not sufficient. The programme has fulfilled this gap of the knowledge, enlightened the perspective and helped to acquire knew knowledge, experience sharing through lectures, individual presentations, study visit etc. The programme had also importance us for establishing professional network with the fellow participants.

2. Goal and Objectives of the Programme

The goal of the seminar was to deepen the participants' understanding of the treatment of female offenders from the following viewpoints:

- A) There are various hypotheses that attempt to explain why females commit fewer offenses than males; however, its cause has not been fully elucidated. The cause of the recent increase of the number of female-committed offenses is presumed to be the mixture of social, cultural and economic factors.
- B) The treatment of female offenders should be compatible with the following gender-responsive risks and needs.

¹³ Joint Government Attorney, Appellate Government Attorney, Butwal, Nepal

¹⁴ Deputy General Government Attorney, Office of the Attorney General, Nepal

- i. It is known that in many countries, the proportions of drug offenses and property offenses are high among female-committed offenses. Therefore, measures to reduce these two types of offenses are demanded.
 - ii. Relationship problems are known to be key triggers for offenses committed by females in many cases. Therefore, throughout treatment, it is crucial to enhance intervention into dysfunctional family relationships and to coordinate treatment efforts with the communities they live in, so that female offenders can build up positive relationships with others.
 - iii. Many female offenders have been victimized sexually or physically in various stages of their lives. These experiences often lead the females into states of desperation and low self-esteem. These factors should be taken into account when working with them. Also, eating disorders are serious problems that must be dealt with for female offenders in Japan.
- C) Most of the risk assessment tools, the tools for classifying offenders, or the treatment programs for preventing reoffending have been developed for male offenders—the majority of offenders—that do not necessarily correspond to the risks and needs of female offenders. Taking these problems into account, the risk assessment tools and treatment programs are being designed exclusively for females, and some of these programs have shown their validity. Therefore, these programs are expected to enhance female offender treatment and to reduce recidivism rates.
- D) Given the characteristics of female offenders described in section B above, the interventional elements to reduce offending thoughts and behaviors should be used collaboratively with rehabilitative elements. In order to realize this, the correctional authorities should work closely with multiple agencies, such as public or private law, medical, health and welfare agencies.
- E) In general, recidivism rates of female offenders are known to be lower than those of male offenders. It is said that imprisoned females' risk of harm to others is relatively low. From the viewpoint that solving female offenders' relationship problems with others is the important factor for female offenders to rehabilitate, treatment in the community rather than in the institutions is desirable—provided that they do not pose a risk of harm to others.

- F) For female prisoners, in addition to general medical, health and hygiene services, those services unique to the physical features of women should be provided. In particular, the provision of services associated with pregnancy, childbirth and breastfeeding are essential. We must also pay special attention to the impact on the development and welfare of the children of female inmates. Of course, it is crucial that measures to prevent sexual and physical violence against women are taken throughout all stages of treatment to protect their human rights.
- G) In order to provide treatment that matches the needs of female offenders, as described above, it is necessary to adequately educate and train the staff involved in the treatment of female offenders. However, female staff members have difficulty balancing their professional and private lives. They are also exposed to harsh working environments—both physically and mentally. Therefore, it is fundamentally important to improve the recruiting, training and the working environment of female staff in order to simultaneously improve the treatment and rehabilitation of female offenders.

The objective of the Seminar is to offer participants an opportunity to share experiences, gain knowledge, and examine measures related to the treatment of female offenders. In order to achieve this purpose, the Seminar provided an opportunity to examine the current situations and problems existing in the participants' respective countries.

3. Activities of the Seminar

Lectures, Individual Presentations, Group Workshop, Observation Visit, Study Tours, Special Events, Visit to the Temples, Special Places and other Activities had been conducted during the seminar.

a. Lectures

Lectures are the most important part of the programme that was provided depth knowledge on the subject matter. In total, there were nineteen lectures. Among them one special lecture delivered by Her Royal Highness Princess Bajrkitiyabha of Thailand, seven presented by the visiting experts, four by ad hoc lecturers and seven by the faculty of UNAFEI.

Three distinguished visiting experts from outside Japan are delivered lecture on issues relating to the main theme of the Seminar. They also contributed significantly beyond their lectures by encouraging discussions after their lectures, participating in the discussions of other programmes, and conversing with the participants on informal occasions. Additionally, the ad hoc lectures were delivered by distinguished senior officials of the Government of Japan, a professor of the University of Tsukuba, and a psychiatrist from a private medical hospital. The lecturers and lecture topics are as follows;

i. Special Lecture

The special lecture had delivered by Her Royal Highness Princess Bajrakitiyabha Mahidol (Thailand) on the topic of "Putting the Bangkok Rules into Practice: A Framework for International Cooperation"

ii. Visiting Experts' Lectures

1. Dr. Patricia Van Voorhis

- Assessing Female Offenders: Women's risk Factors
- Interventions for Female Offenders: Emerging Best Practices
- Policy Developments Regarding the Treatment of Women Offenders in the U.S.: The Slow Pace of Change

2. Ms. Piera Barzano

- Women Prisoners Around the World: Challenges, Promising Strategies and Selected Case Studies
- The United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-custodial Measures for Women Offenders (the Bangkok Rules)

3. Mr. Nathee Chitsawang

- Too Many Women in Prison: A Case Study of an Effective Treatment of Female Inmates in Thailand,
- Key Issues of Women Prisoners: Lessons Learned from Thai Prisons.

iii. UNAFEI Professors' Lectures

1. Mr. Naoya Oyaizu, Professor, UNAFEI

- Overview of Japanese Police

2. Mr. Shinichiro Iwashita, Professor, UNAFEI

- The Criminal Justice System in Japan – Investigation/Prosecution

3. Mr. Yuichi Tada, Professor, UNAFEI
 - The Criminal Justice System in Japan – The Courts
 4. Mr. Koji Yoshimura, Professor, UNAFEI
 - Institutional Corrections in Japan – Penal Institutions and Treatment of Inmates
 5. Ms. Mayu Yoshida, Professor, UNAFEI
 - Institutional Corrections in Japan (Juvenile Correctional Institutions)
 6. Ms. Akiko Tashiro, Professor, UNAFEI
 - Community-Based Treatment of Offenders System in Japan
- iv. Ad Hoc Lectures
1. Mr. Satoshi Tomiyama, Director, Facilities Division, Ministry of Justice
Mr. Kakutaro Sakamoto, Assistant to the Director, Facilities Division, Ministry of Justice
 - Structure and Other Matters of Facilities for Treatment of Female Offenders
 2. Ms. Yuriko Tsubaki, Counselor, Minister's Secretariat, Ministry of Justice
 - Improvements in the Working Environment of Female Correctional Staff in Japan
 3. Dr. Tazuko Aoshima, Medical Corporation LYRE Mizoguchi Hospital
 - Treatment of Female Juvenile Delinquents and Female Offenders who are Psychologically Damaged
 4. Dr. Nobuaki Morita, Associate Professor, Social Psychiatry and Medical Health Faculty of Medicine University of Tsukuba
 - Psychological Aid for Drug-Dependent Women

b. Individual Presentations

The fifteen participants were from Bangladesh, Brazil, Jamaica, Jordan, Kenya, Mexico, Nepal, Nigeria, Philippines, Samoa, Singapore and Thailand. Apart from these participants seven participants from Japan were also participated in the programme. The participants were from various professional capacity such as Judge, public prosecutor, police, correctional officer etc.. During the first two weeks of the programme, all participants had delivered individual presentations

which introduced the legal provisions, present situation, problems and future prospects of the respective participants' country.

c. Group Workshop

The whole participants had divided on two groups for group workshop sessions and assigned separate topic for discussing. Group first had been assigned the topic on "Implementing the 'Bangkok Rules' Focusing on Protecting Human Rights by Improving the Living Environment of Female Offenders" and 'Rehabilitation Programmes for Female Offenders – Focusing on Reducing Reoffending of Female Offenders' for the second group. The group discussion provided an opportunity to further examine the sub-topics of the main theme.

In order to conduct each session effectively, the members were selected in each group on the basis of their response to a previously distributed questionnaire. Each group selected a chairperson, a co-chairperson, a rapporteur and co-rapporteur, and a faculty member served as adviser of the group. Primary responsibility of each group was to explore and develop their designated topics in the group workshop sessions. The participants and UNAFEI faculty studied the topics and exchanged their respective countries existing provisions and their views based on personal experience, the individual presentations, lectures and so forth. After the group workshop sessions, reports were drafted based on the discussions in their groups. These reports were subsequently presented in the plenary meeting and report-back session, where they were endorsed as the reports of the Seminar.

d. Observation Visit

Observation visits to various agencies and institutions in Japan helped us to obtain a more practical understanding of the Japanese criminal justice system. In addition to the Seminar's academic agenda, many activities were arranged which provided a greater understanding of Japanese society and culture. Particularly, visitation on the following agencies and related persons are fruitful and memorable for acquiring new knowledge about Japanese criminal justice system and culture.

- Mr. Yoshio Nakamura, Deputy Director, General Affairs Department, Tokyo District Public Prosecutor's Office,
- Mr. Sadakazu Tanigaki, Minister of Justice, Ministry of Justice
- Tokyo District Court
- Mr. Yoshinobu Onuki, Justice Supreme Court of Japan

- Ms. Chiaki Asano, Superintendent, and other staffs of Aikoh Juvenile Training School for Girls,
- Mr. Eiichi Suzuki, Chief Probation Officer, Tokyo Probation Office, Tachikawa Branch.

e. Study Tours

A study tours to outside Tokyo were very much fruitful and helped us to gain knowledge about the criminal justice system and the development process of Japan. We visited to Mr. Mamoru Tsuchida, Director of Hiroshima Juvenile Classification Home; Ms. Tomoni Aono, Warden Wakayama Prison, Ms. Sumie Nakamura (Director) Nishihongan-ji Bakkoso (Relief and Rehabilitation Facilities), and those institutions.

f. Special Events and Visitation

Special events were also important part of the programme which helped us to familiar with the related persons and gain knowledge. The following events were memorable in the programme.

1. Social Event after HRH Princess Bajrakitiyabhas' Special Lecture,

After the special lecture of Her Royal Hines Princess of Thailand Bajrakitiyabha a social event was conducted in UNAFEI. During the event we discussed about the applicability of Bangkok Rule, problems and solutions in this matter with her.

2. Japanese Conversation Classes

The participants attended two Japanese conversation classes and learned practical Japanese expressions. The *sensei* (teachers) were Ms. Mariko Kirano and Ms. Yoshiko Nakayama of these classes.

3. Courtesy Call to the Minister of Justice and Reception by the Vice-Minister of Justice

At the conclusion of their courtesy visit on 16th January to the Minister of Justice, Mr. Sadakazu Tanigaki, a reception was held for the participants by the Vice-Minister of Justice, Mr. Katsuyuki Nishikawa, at the Danwa-shitsu lounge on the 20th floor of the ministry building.

4. UNAFEI International Table Tennis Tournament

The Table Tennis Tournament was held on 18th January in the auditorium of UNAFEI. Mixed teams of international participants, Japanese participants and UNAFEI faculty and staff were formed, and competed against each other. Later on, all participants, faculties and staffs celebrated.

5. Social with Volunteer Probation Officers

A social event was conducted at UNAFEI where the participants had got an opportunity to exchange views with Japanese Volunteer Probation Officers.

6. Public Lecture and Social with UNAFEI Alumni

The Public Lecture Programme was conducted to increase social awareness of criminal justice issues through comparative international study. The public lecture was held in the Grand Hall of the Ministry of Justice and was attended by distinguished guests, UNAFEI alumni and the participants of the Seminar.

Dr. Patricia Van Voorhis, from the University of Cincinnati, U.S.A. and Mr. Nathee Chitsawang, from the Thailand Institute of Justice, Ministry of Justice of Thailand were invited as speakers. They presented papers entitled "Policy Developments Regarding the Treatment of Women Offenders in the U.S.: The Slow Pace of Change" and Key Issues of Women Prisoners: Lessons Learned from Thai Prisons", respectively.

7. Public bath – optional

We were unaware of Japanese typical culture having bath in group with naked. It was not compulsory to all the participants and was optional event. We hesitated to take bath in such a way at the beginning when the Japanese fellow participants proposed us. Finally, we agreed their proposal because we felt to respect others' culture and wanted to assimilate with the Japanese professional counterparts. Having public bath in hot water, according to the Japanese participants, is good for health. It was very much interesting and new experience in our life.

8. Farewell Party

A party was held to bid farewell to the participants on 7th February, 2013 at UNAFEI.

4. Lesson Learned from the Seminar

We are able to acquire new knowledge and experiences from which we were unaware before attending the seminar. In spite of the professional knowledge, we got a golden opportunity to learn the development process, Japanese culture and their friendly behavior. We also got an opportunity to make international professional network with the professional counterparts of various countries from which we will share our future experiences and problem and can solve the future problem.

a. Knowledge

i. Professional knowledge

We are not paying more attention for the better treatment and reformative approach to the offenders. The Nepalese penal policy is tilted towards the punitive approach instead of reformative one. It had deep rooted in our mind that the traditional prison is a single mechanism to the best way for penal institution. The seminar enlightened our mind that the better treatment of offenders is needed for protecting their human rights and thus the society will be better. Apart from this, the ultimate goal of the penal policy is to reform to the offender and send to the society but not to waste their life. Thus, the seminar helped us to fulfill the gaps our knowledge.

The penal policy should be focused on correction and rehabilitation of the offender by which the offender can get a chance to be corrected and the governments' money doesn't wastage. Many countries including Japan have been focused on reformative approach introducing parole, probation, community service etc. from many years ago.

We knew form the seminar that the most of the women commits drug offences and property offences because of economic condition, relationship with friends and broken home.

We learned some international instruments and new institutions relating to the treatment of offenders. We were not giving more attention to the "United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-custodial Measures for Women Offenders (the Bangkok Rules)", Standard Minimum Rules of Prisoners" and the like international instruments. Even, we never heard about some

institutions regarding the treatment and reform to the offenders like half way house, juvenile classification home, probation office, juvenile training school etc.

Japanese prison system made us surprise. We felt that whether we were inside the prison or in any factory when we were visiting the Wakayama prison. The Japanese prison authority has provided works to all the inmates and the manpower was utilized by the government. The idea to utilize human resource and increase national income by providing job to the inmates within the prison is adoptable for our country.

It was another opportunity for us to learn Japanese criminal justice system in some extent. Though, we could not acquire depth knowledge in this regards but whatever we learned in short period of time that is also very important for our professional carrier and helpful for the improvement of Nepalese criminal justice system.

It is interesting for us that the success rate of prosecution in Japan is very high. There are some reasons behind this success. Even if there is some evidence of guilt, public prosecutors will not prosecute unless conviction is very likely. It is long established practice not to prosecute unless the prosecutor is almost 100% certain of a conviction. As a result, the actual conviction rate is 99.89%.¹⁵ Suspension of prosecution is broadly utilized in practice: of the 1,577,369 suspects processed by the prosecutors in 2010, 839,984 (53.3%) were disposed of by this method.¹⁶ Public prosecutors have the discretion to drop cases even when the evidence is sufficient to secure a conviction. This disposition is called “suspension of prosecution.” Many factors are taken into account, especially the possibility of the suspect’s rehabilitation without formal punishment.¹⁷

The institution of the public prosecutor is equipped with modern technology which is prerequisite for the quality service.

There are some different practices in Japan than in Nepal relating to investigation in criminal cases. In Japan, investigative power is vested in judicial police officers and prosecutors. For the investigation, the primary duty has been

¹⁵ That is interesting for us because there are near about 65% of conviction rate in Nepal

¹⁶ Lecturer on "The criminal Justice System in Japan: Investigation/Prosecution, Shinichiro Iwashita, Professor UNAFEI

¹⁷ Lecturer on "The criminal Justice System in Japan: Investigation/Prosecution, Shinichiro Iwashita, Professor UNAFEI

vested to the police but the public prosecutors also has right to conduct investigation.

The case trial in the court is very short than in our country. We had got an opportunity to observe a case trial in the Tokyo District Court in case of theft and assault. The public prosecutors do not demand high punishment what we do. They demand the sentence compatible with the committed crime. We felt that generally, the penal policy is liberal toward the first offender in Japan.

The law enforce authorities are very much conscious about the right of offender and they are sensitive about their personal liberty. The authority did not permit us to meet to the juvenile offender during the visitation of Juvenile Classification Home and Juvenile Training School. The authority also did not permit us to take photo within the prison and prisoners in Wakayama prison. This practice is very much different form our practice. The police make public to the suspect after arresting before the media and the media declared suspect as criminal and broadcast. In practice, the media declares a suspect as criminal in our country before making decision by the court.

Serious cases are tried by a three-judge panel and others by a single judge in Japan. At a *Saiban-In* system, 6 saiban-in (lay judges) and 3 judges jointly deliberate and make decisions on both guilt and sentencing in trials on certain serious cases (murder, bodily injury resulting in death, arson etc.)¹⁸.

The special protection and treatment needs to be afforded to female offenders considering their vulnerability. The concern authorities in Japan are seen to be serious about this matter. We are more behind to make necessary arrangement to the female offender for treating and rehabilitating them. These authorities also seem to be committed to apply "United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-custodial Measures for Women Offenders (the Bangkok Rules) and it is good lesson for us.

Rehabilitation and reformation is the best rather than long imprisonment and hard punishment that is learned from the U.S. experience. According to visiting expert lecturer Dr. Patricia Van Voorhis, in 1980 the U.S. increase the duration of the sentence in some cases but the crime rate had increased instead of decrease.

¹⁸ Ibid

The Japanese conversation classes were very much interesting and we learned practical Japanese expressions. We introduced ourselves in Japanese language when we were in Japan.

Thus, we learned more about the Japanese Criminal Justice System, Japanese culture and society which is impossible to describe in this short report.

ii. Knowledge of the Development

Being a citizen of developing country, it is surprising us to observe the development and modern technology in Japan.

Punctuality and pre-planned activities even in a minor occasion is worthy to be followed for those who are living in unpunctuality and spontaneous culture like us. We felt that the Japanese people know the value of time which is important for doing any activities on time by which they are making much development and we are unconscious about this matter and are in behind.

We never drink without boiling and filtering of the tap water. The drinking water supply authority supplies nondrinkable water in Nepal. But it showed that the water supply in tap is clean and fit for drinking in Japan. This matter may be simple for the Japanese people but it is surprising for us.

We had existed to observe the clean road in Japan. It is impossible to look such types of clean road in Nepal. How it is possible to make clean that is surprising for us and need to adopt form Japan.

We were very much sorrow to learn about the event of bomb dropping in Hiroshima during the 2nd world war. We studied about this matter in our student life but we felt quite different when we got a chance to look reality on our eyes during the visitation to Hiroshima Peace Memorial Park and museum. We were shocked but made blissful form their development. Hiroshima at present is developed as modern city even it was destroyed during the war. The devotion of Japanese people towards the peace and development is admirable to learn for us.

The modern technology is an important part to learn lesson for us. The metro train and bullet train are some example in this respect. We got an opportunity to travel from Tokyo to Hiroshima by bullet train.

Japan has generated electricity from nuclear power. We have much water resources but are not utilize it and facing load shading. These matters need to grasp by our politicians for the development of the country.

The twelve Ministries and not more than twenty Ministers are sufficient to 127 million people for thriving development in Japan but we are unable to make develop our country even getting an opportunity more than double Ministries and Ministers than Japan for 26 million people in Nepal.

b. Experience Sharing

We were intensely involved in group discussion for last two weeks. The whole participants were divided on two groups for the purpose of discussion and assigned separate topic for each group. The first group was assigned the topic on "Implementing the 'Bangkok Rules' Focusing on Protecting Human Rights by Improving the Living Environment of Female Offenders" and 'Rehabilitation Programmes for Female Offenders – Focusing on Reducing Reoffending of Female Offenders' for second group.

In the group discussion, the participants discussed about the topic, their respective countries existing provisions and their views based on personal experience, the individual presentations, lectures and so forth. From the discussion, we got an opportunity to learn about the other countries' existing provision, problems and counter measures. After the discussion, the reports were prepared and presented to the whole group.

We discussed individually with all the participants and shared knowledge and experience of respective countries. This individual enquiry is helpful to know other countries' existing provisions and their views.

c. Develop Professional Network

It is our great opportunity to develop friendship with thirteen participants who were form Bangladesh, Brazil, Jamaica, Jordan, Kenya, Mexico, Nigeria, Philippines, Samoa, Singapore and Thailand. We also developed friendship with seven participants who were from Japan. We will regularly keep in touch with all these participants for sharing our future experiences by which we can solve our future problems.

2. Conclusion

We have felt that the participation in the senior seminar has benefited for us, our institution and our country as well. The program helped us to gain new knowledge that we were unaware about the treatment of female offender. We are not paying much attention to apply modern approach regarding treatment and rehabilitation of offender in Nepal. We also have not given much emphasis to apply the *United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-custodial Measures for Women Offenders (the Bangkok Rules)*. This program has changed our thinking and broaden perspective toward the treatment of offenders. The program also made aware us that the state must pay attention to reform and make law abiding citizen rather than long imprisonment to the offender. To make law compatible with Bangkok Rule, it is need to sensitize to the politician and related high rank government officials. It is impossible to perform this task without assistance by the international community like JICA.

Finally, we would like to express our sincere appreciation to the Government of Nepal, Office of the Attorney General Nepal, Government of Japan, Japan International Cooperation Agency (JICA), United Nations Asia and Far East Institute for the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders (UNAFEI) for providing this golden opportunity to learn modern approach of the treatment of female offender.